

KÜKLÖPSZ MÉG EGY SZEMET KAP

ZÁDORI ZSOLT

Szuhay Péter:

Sosemlesz Cigányország

„Én cigány vagyok – én pedig nem vagyok cigány”

Osiris Kiadó, Budapest, 2012. 364 oldal, 1980 Ft

Fleck Gábor – Suzhay Péter:

Kérdések és válaszok a cigányságról

Napvilág Kiadó, Budapest, 2013.

176 oldal, 2400 Ft

Távolodó világaink

A cigány–magyar együttélés változatai

Szerk. Suzhay Péter

Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 2013.

504 oldal, á. n.

(Cigány Néprajzi Tanulmányok 16.)

Nem alkalmazkodnak semmiféle törvényhez, nincs semmiféle hitük, és a természet szerint élnek. Nem ismerik a lélek halhatatlanságát, nincs közöttük senkinek semmiféle saját java, mert minden közös; [...] nem engedelmeskednek senkinek sem: minden ember a maga ura, nem ismernek barátságot, nem ismernek kegyet, erre nincsen szükségük, mert nem uralkodik köztük a gyávaság. Magam azt gondolom, hogy földi paradicsomban vagyok.”¹

„Emberhúst esznek; nagyobb mértékben szodomiták, mint bármely más fajta; semmiféle igazságosság nem uralkodik közöttük [...]; állhatatlanok, nem tudják, hogy mi a józan értelem [...]. Vadállatiasak, és büszkélkednek vele, hogy bűneikben förtelmesek... Nem hajlanak sem a tanításra, sem a büntetésre; kegyetlen árulók és bosszúállók [...]; a legnagyobb mértékben ellenségei a vallásnak [...]. Mondhatom, hogy Isten nem teremtett bűnökben és állatiasságban ennyire megátkozott népet, amelyben semmi nyoma sincs a jóságnak és a civilizációnak.”²

E két szövegrészlet nagyjából egy időben, közvetlenül Amerika felfedezése után született. Az első

Amerigo Vespuccinak a Lorenzo Pier Francesco Medicihez intézett, 1502-ben Lisszabonban ki is nyomtatott levele, amelyben Brazília őslakóiról áradozik. A második Tommaso Ortiztól, az Indiák Spanyol Tanácsának tagjától származik, és szintén a frissen megismert indiánokról szól, de teljesen más hangnemben. Giuseppe Cocchiara ezzel a két idézettel szemlélteti azt a pillanatot, amikor a nyugati ember visszavonhatatlanul összetalálkozik az addig jobbára csak allegóriaként, metaforaként vagy paradigmaként létező „vademberrel”. Merthogy az „örök vadembert” a nyugati világ hamar kitalálta magának, és csak azután fedezte fel. A Vespucci- és Ortiz-féle vademberminták tulajdonképpen azóta is sorvezetőnek számítanak a „barbár, primitív, bennszülött, őslakos vagy természeti” népekkel való találkozásokkor és a „más civilizációs lépcsőfokon álló” népekkel való együttélés során. A magyar országlakosok „találkozása” a „belső vademberekkel”, a cigányokkal és a több évszázados együttélés sem nélkülözte a drámai mozzanatokát.

TÚLZOTT ELVÁRÁSOK

A közelmúltban három, műfajában eltérő, de témájában rokon könyv jelent meg a cigány–magyar együttélésekről és a magyarországi cigány közösségek identitásáról. A tematikai rokonság mellett Suzhay Péter néprajzkutató antropológus személye is összeköti e műveket. A megjelenés sorrendjében: a *Sosemlesz Cigányországnak* (a továbbiakban: I.) ő az írója, a *Kérdések és válaszok a cigányságról* című könyvecskének (a továbbiakban: II.) Fleck Gábor mellett a társszerzője, a Cigány Néprajzi Tanulmányok 16., a cigány–magyar együttélés változataival foglalkozó, 23 tanulmányból álló kötetének (a továbbiakban: III.) pedig ő a szerkesztője.

Szuhay Péter kiemelkedő és sokszínű tudományos teljesítményét nem lehet eléggé méltatni. Jó húsz év alatt a cigányok iránt érdeklődő néprajzosból olyan antropológussá vált, aki kollégái közül jelenleg minden bizonnyal a legtöbbet tudja a hazai cigány közösségek tarka valóságáról. Emellett a filmrendező Kőszegi Edit állandó munkatársaként, a Néprajzi Múzeum különböző neveken futó roma gyűjteményének kezelőjeként és tudományos szervezőként elévülhetetlen érdemei vannak a hazai cigányság életének és kultúrájának dokumentálásában. Nemcsak megszállott tudós, hanem amiképpen neves kutató elődei, a romák emancipációjának és önreprezentációjának, a cigányok társadalmi

1 ■ Idézi Giuseppe Cocchiara: *Az örök vadember. A primitív világ jelenléte és hatása a modern kultúrára*. Ford. László János. Gondolat, Bp., 1965. 24–25. old.

2 ■ Uo. 26–27. old.

ügyének fáradhatatlan támogatója is. Szemléleti fejlődésének legfontosabb állomásairól könyve (I.) előszavában számol be.

Pedig akik hozzálátnak megérteni a romák közösségi életét, kultúráját, hamar szembesülnek a cigányokról szóló beszéd magyarországi nehézségeivel. Különös problémát jelent ugyanis az a körülmény, hogy a megnyilvánulótól a közönség (leginkább a többség, de a roma közösségek is) mindig univerzális megállapításokat akar kicsikarni, nem tolerálja, hogy a megfigyelő a dolgot, jelenséget, a részleteket pusztán önmagukban nézze. A kortárs kontextus persze fontos, amelyet a kutató akkor sem hagyhat figyelmen kívül, ha – mondjuk – a cigánykenyér, azaz a bodag vagy vakaró elkészítéséről és a fogyasztásához kapcsolódó szokásokról ír. A cigányokról szóló narratívákkal kapcsolatban azonban alapvetően nem a komplexitás vagy a történetiség szakszerűségi követelményéről van szó – a közönség túlzott várározásainak senki sem képes megfelelni. Nem törődve azzal, milyen célból készülnek a leírások, a cigányokról szóló tudományos művektől is állásfoglalást, támogatást vagy elutasítást, sőt ítéletet vár.

Hogy érthetőbb legyen, mire is gondolok, íme, egy ellenpélda. A Sziget fesztivál évente bő egy hétre összeverődő fiataljai körében végzett szociológiai kutatástól senki sem várja el azt a „megfellebbezhetetlen tudományos igazságot”, amely valahogyan „beledolgozza az eredményekbe”, újra és újra kötelességszerűen értelmezi azt a közismert tényt, hogy a rendezvényen megjelenő 14 és 24 év közötti korosztályból kerül ki a „bűnözők” (az ismertté vált bűnelkövetők) egyharmada, azaz ebben a populációban többszörösen felülreprezentáltak a társadalmon belüli arányukhoz képest.

A cigányokkal foglalkozó társadalomkutatónak viszont azzal kell számolnia, hogy a közvélemény (vagy legalábbis az a nyilvánosság, amely megismeri és értelmezi kutatása eredményeit) aszerint fogja megítélni munkáját, hogy mihez kezd a „cigánykérdéssel”. Unos-untalan szint kell vallania a cigányokról szóló, súlyosan terhelt (köz)beszéd miatt, amely – függetlenül attól, hogy a megnyilatkozó miként „ítéli meg” a hazai

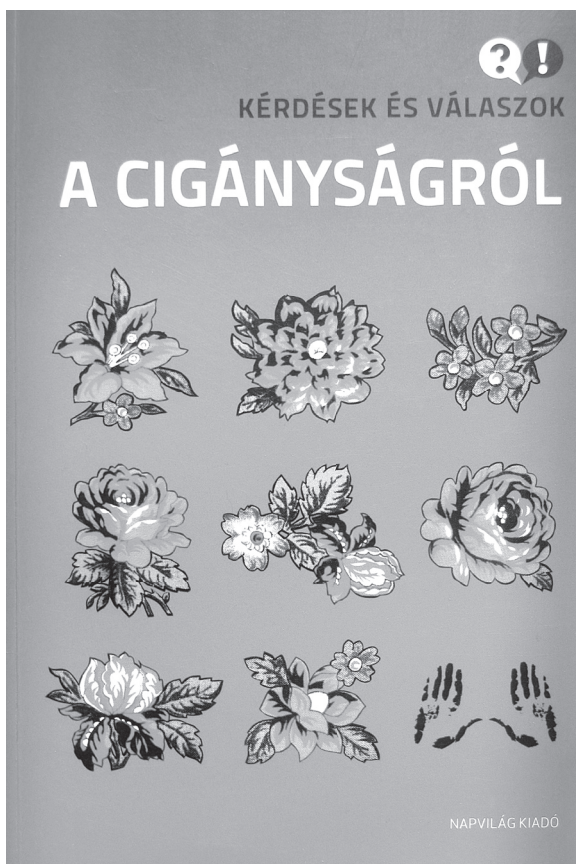
romákat – teli van zsúfolva helyreállító aktusokkal. Az egyszerűség kedvéért tekintsük most az egymásnak feszülő beszédmódok két alapváltozatát „cigánybarátnak”, illetve „cigányellenesnek”. Mindkettőben ott munkál a mindent átható cél, hogy az „igazság győzedelmeskedjék”. Az előbbi az „előítélet-mentes valóságot” kívánja megmutatni, az utóbbi a „tabuk nélkülit”. Az egyik szerint előítéletek akadályozzák a cigányok megismerését, s végső soron elfogadását; a másik úgy

tartja, hogy gyanús, jórészt politikai természetű tabuk zavarják a tisztánlátást, amely pedig igazolhatná a „cigánykérdés határozott megoldását”.

A két beszédmód, vagy inkább kétféle viszonyulás és együttélési gyakorlat összehasonlítható ugyan, de morális értelemben távolról sem egyenlő. A cigányok kollektív megbélyegzése, jogegyenlőségük elvitatása, a roma közösségek degradálásának és izolációjának szorgalmazása nemcsak kisebbségi százezrek emberi méltóságát veszélyezteti, de az egész magyar társadalmat is megmetelyezi. Kedvező eredménye nem lehet, mert etnikai viszályt szít. Joggal teszi fel a költői kérdést Márta nővér, az Assisi Szent Ferenc kishővér közösség tagja: „Sziadtak-e jóvá bárkit is valaha?” (III. 341. old.) A megértésre, racionális érvelésre, kompromisszumokra, kölcsönösre és társadalmi békére

törekvő kevesek egyre zsugorodó tábora viszont defenzívába kényszerül.

Jelenleg a megvetés és a létbizonytalanság különféle változatait elszenvedni kénytelen hazai cigány közösségek identitásán újabb nehezen gyógyuló sebek esnek. Megroppantak személyes és közösségi létezésük egzisztenciális alapjai, azzal pedig, hogy a társadalmi elismerésüket gyakorlatilag mindenütt a megvetés vál-

3 ■ Fleck Gábor például minden ponton azonosul szerzőtársa, Orsós János álláspontjával. Orsós a sajkócai Dr. Ambedkár Gimnázium tanára, aki beszámolt Flecknek az iskola működését akadályozó játszmákról, hatósági vegzálásról. Fleck úgy döntött, és ezt egyértelművé tette, hogy ez esetben kilép a semleges kutatói helyzetből, és mind a tények rekonstrukciójában, mind megítélésükben a beszámolóra hagyatkozik (III. 365–374. old.).

4 ■ Immanuel Kant: *Antropológiai írások*. Ford. Mesterházi Miklós. Osiris – Gond-Cura, Bp., 2005. 456–457. old.

totta fel, mindennapjaikat fenyegetettség és csüggedés hatja át, az őket körülvevő bizalmatlanság és elutasítás hatására kevésbé érznek közösséget elődeikkel. A régebbi értékeket erodáló negyedszázados krízis súlyos közösségi identitásválság is egyben, elzárja a kollektív menekülési utakat, maradnak az egyéni szabadsági kísérletek. Szuhay *Sosemvolt Cigányországa* éppen ezt mutatja be az etnikus identitás büszke vállalásától a rejtőzködésen át az öngyűlöletig terjedő sokféle magatartásforma világos, érzékeny és érdekes leírásával, hogy minden szívszorító nehézség ellenére mennyi útja-módja van a megküzdésnek az identitásproblémákkal. „Az önértékelés belső rendszerében ők is rendelkeznek egy, az embercsoportok közötti hierarchiával, melyben magukat helyezik annak csúcsára. Nyilvánvalóan önértékelésük, önbecsülésük és emberi méltóságuk érdekében szükség van egy rájuk kényszerített hierarchikus viszony ellenkező előjelű megváltozására.” (I. 25. old.)

A továbbiakban mégsem az identitásproblémákkal, hanem a cigány–magyar együttélésnek azzal az aspektusával foglalkozom, hogy „mit is lát bele a többség a cigányokba”, s ennek tudatában milyen lehetőségei adódnak a tudósi és a szenvedélyes társadalomjobbító szerepet ötvöző szerzőnek.

SZEREPELFOGÁS

Szuhay Péter önképe szerint „megértő és szolidáris antropológus, akinek nem mellékes, hogyan alakul a többségben a társadalom peremére szorult, szorított, cigánynak mondott, vagy magát is cigánynak mondó honfitársai sorsa” (I. 19. old.). Elkötelezettsége nyilvánvaló, egyenesen úgy tekinti: „a tudomány kutya kötelessége, hogy hozzászóljon a kortárs társadalom problémáihoz, s valamilyen módon újból beszélni kellene a romák kultúrájáról és társadalmi helyzetéről; a többség és a kisebbség viszonyáról. Háttha a megismerés erejével hatással lehetünk az emberek mindennapi előítéleteire, hiedelmeire, intoleranciájára, háttha orvosságot lehetne találni a gyűlölködés ellen.” (I. 19. old.) Kötelességének tartja, hogy kutatói és személyes tapasztalatait mozgósítva beleszóljon a nyilvános

vitába: „Aztán, ahogy napjainkban egyre több lapban és portálon folyik vita a cigányokról, s ahogy egyre inkább előtérbe kerül a társadalomkutatók körében is negatív megítélésük és a megbélyegzésük, s egyre inkább a cigányokat, s nem a társadalmi és politikai viszonyokat hibáztatják sorsukért és helyzetükért, szükségét éreztem, hogy hozzászóljak én is ehhez. Öntelt módon azt gondolom [...], hogy átélt tapasztalataim és mások történeteinek megértése kötelez

ismereteim egybefoglalására, megjelentetésére.” (I. 19. old.)

Nehéz megtalálni a helyes arányokat. Ha a cigánykutató figyelmen kívül hagyja a hazai cigányság aktuális általános helyzetét, akkor eredményei szűk szakmai értelemben talán pontosak, rájuk támaszkodva mégis csak torz és részleges leírás adható. Ha viszont elkötelezettségtől fűtve félretolja szakmája szabályait, normáit, akkor plasztikus képét adhatja ugyan a cigányság helyzetének, munkája szolidáris, mozgósító és „társadalmilag hasznos” lehet, ám a szakma megtagadja tőle a tudományos „terméknek” kijáró elismerést.

Szuhay igyekszik megtalálni az egyensúlyt a tudomány művelése és a társadalomjobbító cselekvés között. A lehető leg-sokrétűbb tényanyagot mozgósítja a romák emancipációját gátló tudatlan-

ság és gyűlölet ellenében, felvilágosító optimizmussal kívánja pallérozni hazáját azzal, hogy a maguk antropológiai valóságában jeleníti meg a romákat. Az pedig erkölcsi döntés, hogy a társadalmi igazságtalanság láttán a kutató továbbra is ragaszkodik-e a kívülálló megfigyelő szerepéhez, vagy esetleg tanácsaival, némely helyzetben egyenesen személyes közreműködésével beavatkozik-e a kismimizették és a terepmunka során megtalált barátai oldalán.³

Egyik pompás töredékében Kant arra figyelmeztet, hogy „egyszemű” tudós az, aki nem látja be kellő szerénységgel önmaga és módszerei korlátait. Ezt a küklöpszot a humanitás juttathatja másik szemhez, hogy „tárgyát a többi ember szemszögéből is szemügyre vehesse. [...] A másik szem tehát az emberi ész önmegismerésének szeme, amely nélkül képtelenek vagyunk szemre felbecsülni megismerésünk nagyságát.”⁴

Szuhayból teljességgel hiányzik a tudósi gőg, viszony a kutatói szerephez gyakorlatias és üdítően józan. Beszámol például egy esetről, amely önkormányzati választások idején történt Szendrőládon, ahol már hosszú ideje nem egyszerően visszajáró látogatónak, hanem a helyi cigányságot elképesztően jól ismerő barátnak, némelyeknél családtagnak számít. A polgármesterségért négy cigány jelölt is versengett. Suhay kutatói szerepéből kiesve rábeszélte barátját, hogy induljon a választáson, mert úgy látta, ő lenne a leghetségesebb helyi vezető, aki segíteni tudna falujának. Mivel a romák szavazatai megoszlottak az egymással vetélkedő cigány jelöltek között, a falu többségét adó romák körében egyébként népszerűtlen többségi, „magyar” jelölt lett a polgármester. Látszólag tehát Suhay rosszul döntött, amikor odahagyta megfigyelői pozícióját, ráadásul bukott ügyet támogatott. Viszont „hibáját” és a valódi veszteséget is a megismerés szolgálatába állította: a kudarcot követő csüggedt, vádval és önváddal teli hangulat leírása könyve egyik csúcspontja lett, és megszülte a kötetnek a *Sosemlesz Cigányország* címet adó gondolatot (I. 346–353. old.).

AZ IRODALMI CIGÁNY ÉS A MEGISMERÉS

A szendrőládi választási fiasco felidéz egy régi cigányadomát, amelyben a romák kolbászból, szalonnából akarnak templomot, túróból kővárat építeni, de munka közben felfalják a sok finomságot, és így templom, védvár nélkül maradnak.⁵ A megnyerhető választás elvesztése és az adomabeli templom építésének kudarcá ugyanarról a sorsszerű helyzetről szól, amelynek komikus változata Ion Budai-Deleanu (1760–1820) *Cigányiász*⁶ és Arany János vígposza, *A nagyvidai cigányok*. Persze, mindenki értette, hogy egyik mese sem a cigányokról, hanem a széthúzó, vitatkozó, a lehetőségeket elszalasztva a saját árnyékát átlépni képtelen románságról, illetve magyarságról szól.⁷ Ehhez mindkét költő a korabeli olvasóban élő sematikus cigányképet mozgósította, karikírozta. Akkoriban a magyar uralkodó osztályok cigányképét még egyáltalán nem csak negatív vonásokkal rajzolták meg, ahogyan többnyire az újkori közköltészetben, iskoladramákban, szertartáspárodiaiban és ponyvákban megjelenő cigány zsánerfigurák sem voltak visszataszítók vagy megátalkodottak.⁸

A cigányokról kialakult sztereotípiák és a negatív cigánykép vizsgálata régi témája az elkötelezett társadalomkutatóknak, ám mindeddig csak meglehetősen leegyszerűsítő magyarázatokkal szolgáltak. Az egyik változat szerint mindez beleillik a folyamatos szenvedéstörténetbe, amely a cigányok irracionális, bibliai mintára hajazó, vég nélküli üldöztetését jelenti.⁹ A másik úgy látja, a többség frusztrációs indultai kielésére használja a romákat. A harmadik szerint a cigányok alkotják a kelet-európai népek – köztük a magyarok – negatív referenciacsoportját.¹⁰ A történelmi-szociológiai magyarázat pedig elsősorban a társadalmi munkamegosztás változásaival magyarázza az

időről időre felerősödő cigányellenességet.¹¹ Ezeknek az általános tényezőket felsoroló magyarázatoknak a felmondása valószínűleg nem elégséges egy-egy nagy jelentőségű helyi konfliktus megértéséhez. Ezt a felismerést tükrözi Feischmidt Margit és Szombati Kristóf Gyöngyöspatával foglalkozó etnográfiai esszéje is, valamint Nagy Pál Érpatakról szóló tanulmánya a *Távolodó világaink* című kötetben. Más kérdés, hogy az előbbi inkább csak az igényt fogalmazta meg, míg az utóbbinak sikerült a (részben hajmeresztő) lokális indítékokat is feltárni, és a romákat nemcsak az események elszenvedőiként, hanem mint cselekvőket is megjeleníteni.

Fonák módon a korábbi évszázadokban a pozitív cigánykép kialakításában a tapasztalatok nem játszottak döntő szerepet. Nem igazán számított, milyen valójában a romák, hogyan élnek, milyen a kultúrájuk. A magyar nemesi nemzet alapvetően paternalista viszonyulásának a cigányokhoz ideális esetben mindkét fél haszonélvezője volt, de az ideális eset

5 ■ Dömötör Sándor: *A cigányok temploma*. Erdélyi Múzeum Egyesület, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt. – Cluj-Kolozsvár, 1932. <http://mek.oszk.hu/09200/09240/09240.pdf>

6 ■ Miskolczy Ambrus a román irodalom első remekműveként minősíti, a modern román irodalom kezdetének tekinti. Miskolczy Ambrus: *Eposz és történelem. A Cigányiász avagy a cigánykép és az önkép megjelenítése a magyar és román irodalomban*. Lucidus, Bp., 2007. 9. old.

7 ■ *A nagyvidai cigányok* „fájdalmas vádemelés önmagunk ellen, saját hibáink miatt”, írta Horváth János. (Horváth János: *Tanulmányok*. Akadémiai, Bp., 1956. 456. old.)

8 ■ Küllös Imola: *Cigányok a régi magyar közköltészetben a XVII. századtól a reformkorig*. Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 2003.

9 ■ Sir Angus Fraser: *A cigányok*. Ford. Béndek Péter, Vereckei Andrea, Zalotay Melinda. Osiris, Bp., 1996.; Ian Hancock: *Mi vagyunk a romani nép*. Ford. Novák György. Pont, Bp., 2004.

10 ■ A XVIII. század végének legnagyobb hatású „ciganológusa” Heinrich M. G. Grellmann volt. Nem szerette a magyarokat, viszont lelkesedett a cigányok erőszakos átnevelésének kísérleteiért, fájalta, hogy II. József rendeletei nem értek célra. Egyik röpiratában így írt: „A cigányok azok, amik voltak, itt valamiféle kovácsok, ott lókereskedők, itt zenészek, ott tolvajok és jósok, azonban mindenütt haszontalan félemberek. Azóta mindig mondom: a cigányok a magyarok szatírái!” Idézi Miskolczy: *i. m.* 107. old.

11 ■ Csalog Zsolt: *A cigánykérdés Magyarországon 1989 előtt*. In: *Bibó-émlékkönyv*. Bp., 1980. 2. köt. 522–545. old. vagy www.fsze.hu/szociologia/szszda/csalog_ciganykerdes.pdf

12 ■ Nagy Pál: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója, Kaposvár, 1998. 231–271. old.

13 ■ Miskolczy: *i. m.* 77–123. old.

14 ■ *Uo.* 149–150. old.

15 ■ „Azt hiszik, azok más agyagból gyúrt teremtsései az Istennek. Égalíté, Liberté, Fraternité! beh kevesen tudják ezt felfogni igaz értelemben!” Idézi Miskolczy: *i. m.* 100. old.

16 ■ Majtényi Balázs – Majtényi György: *Cigánykérdés Magyarországon 1945–2010*. Libri, Bp., 2012. 82–87. old.

17 ■ Lázár Guy: A felnőtt lakosság nemzeti identitása a kisebbségekhez való viszony tükrében. In: *Többség – kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből*. Osiris – MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, Bp., 1996. 51–52. old.

18 ■ *Uo.* 77. old.

19 ■ *Uo.* 87. old.

nem volt túl gyakori. Az 1782-es ún. „emberevő-perekben” például csak romákat vádoltak meg, és a nemesek irányította, súlyos (etnikai indítékú) justizmordot elkövető vármegyei adminisztráció Bécs rosszszállása ellenére is tömegesen végeztette ki őket. (II. 46–50. old.)

A török kiűzése, az abszolutista állam kiépülése nálunk is fordulatot hozott a cigányok megítélésében. A vármegyék ekkortól már „veszedelmes söpredékről” beszéltek, és sürgették az udvart, hogy zsuppolja át őket a törökökhöz. Mária Terézia és II. József szigorú rendeletekkel tiltotta be a cigány viseletet, lótarast, „kóborlást”, de még a cigány elnevezés használatát, sőt a romani nyelvet is. A cigány gyerekeket elvették szüleiktől, és a vármegyékre vagy a céhekre bízták, hogy „gyümölcsöt hozzanak”.¹² Bécs leginkább a cigányság asszimilációjára törekedett, így volt ezzel a birodalom más népeinél is. Éppen ez a körülmény tette megértővé a magyar nemességet. A cigányokat megrendszabályozó rendeletek egy időben születtek Bécs központosító, a nemesi előjogokat megnyirbáló, az ország függetlenségét csorbító rendeleteivel. Miskolczy Ambrus módszeresen kimutatja, miként történik meg a XVIII. század ponyvairodalmában a magyar nemes és a cigány, a magyarság és a cigányság allegorikus összekapcsolása.¹³ Az „urak” jóindulatának később még prózaibb a magyarázata. A hazai uralkodó osztály mint asszimilálható, potenciális magyarokra tekintett a „dádékra”. Az „irodalmi cigány” alakjában tehát van némi nemesi öngyűlölet, önirónia is. A nemes a parasztnál, a polgárnál sokkal jobban látta, hogy a lopás, csalás, hazudozás mennyire áthatja az államéletet.¹⁴ Csakhogy a többi elnyomott osztály – a „közlakosok”, akiknek kevesebb tartalékuk és több féltenivalójuk volt, mint a nemeseknek – már közel sem volt ennyire megengedő a cigányokkal való együttélés kérdésében. Gyulay Lajos gróf például elképedve írta le naplójában, hogy 1848-ban a felszabadított román jobbágyok a cigányok elűzését tervezgetik.¹⁵

Politikai rendszereken átívelve él tovább az elit és a „közlakosok” felfogásának és gyakorlatának különbsége. Ahogy Szuhay is írja, a népi demokráciák állampárti irányítói „kezdetben a cigányokat felemelő, beillesztő gesztusokat tettek, amelyek azonban nem találkoztak mindig az alsóbb szintek tényleges elfogadásával. A többségre tekintő középszint pedig legszívesebben elszabotálta a rendelkezések, határozatok végrehajtását.” (III. 9. old.)

Egyre több jel mutat arra, hogy Magyarországon is rendszerint ez a „többség” érte el a tanácsí, üzemi és alsóbb szintű pártapparátusnál, hogy a cigányokat segítő, emancipáló központi rendelkezések zátonyra fussanak. A csendes lakossági ellenállás valószínűleg sokkal nagyobb szerepet játszott a kádári asszimilációs politika lassításában és megfeneklésében, mint korábban hittük.¹⁶ Lázár Guy tanulmánya már húsz évvel ezelőtt tudósított arról a cigányellenes „népi ellenállásról”, amelyet a munkaerő-piaci versenyhely-

zet is táplált. Ebből a beállítódásból fakad az – amit Szuhay is leír a kétegyházi romák kapcsán –, hogy a többségi helyi társadalmat éppúgy irritálja a cigányok szegénysége, mint közülük a szerencsés kevesek kivagyisága (I. 33. old.). A rendszerváltás éveiben készített közvélemény-kutatásokra támaszkodva Lázár arra a következtetésre jutott, hogy miközben a személyes érintkezés a zsidókkal gyengítette az antiszemitizmust, a cigányellenességet inkább erősítette a személyes találkozás a romákkal. A cigánygyűlölet úgy válhatott osztálytársadalmi jelenséggé, hogy nemcsak azokat hatotta át, akik konfliktusba kerültek a romákkal, hanem azokat is, akikhez csak a konfliktusokról terjedő hírek és rémhírek jutottak el.¹⁷ A cigánysággal szembeni jó- vagy rosszindulat már akkor csak azon az alacsony szinten volt kimutatható, hogy javítható-e vagy javíthatatlannak látták-e őket.¹⁸ Mindenesetre a nem cigány magyarok a rendszerváltás idején sem tekintették a magyar nemzet részének a romákat.¹⁹

Mindebből arra is következtethetnénk, hogy felesleges erőlködni, a cigányok fejére úgyis minden vízszahull. Csakhogy Lázár Guy azt is megállapította, hogy a cigányok negatív megítélése nem függ össze a velük fenntartott kapcsolatokkal: sokkal többen utálják, mint ahányan ismerik őket. Viszont a kedvező megítélésük igenis összefügg a róluk közvetlenül szerzett ismeretekkel. Ha a negatív sztereotípiákat nagymértékben a közvéleményben zajló kommunikációs folyamatok gerjesztik, a pozitívak pedig közvetlen tapasztalatokon alapulnak, akkor Szuhaynak az előítéletek elleni aufklérista küzdelme talán mégsem szelámalomharc: az átadott tudás segíti az elfogadást.

VAJDANOSZTALGIÁK

Szuhay Péternek és társainak feltett szándékuk, hogy tájékoztassák, felvilágosítsák a magyar társadalmat a romákról, és megerősítést adjanak a cigány közösségeknek. Nem köznapis ismeretterjesztésről van tehát szó, hanem (itt tán nem kell félni a nagy szavaktól) civilizációs misszióról. Ebben a munkában a többség körében gazdagon tenyésző különféle cigányellenes klisék, mítoszok, legendák, hamis vélekedések tényszerű cáfolata fontos szerepet kap. A sztereotípiák már az elsődleges percepciót is befolyásolják. Máté Mihály, a nemrég elhunyt kiváló romológus több száz, colári cigányoknak kiállított házalókönyvet tanulmányozott át, amelyekben helyet kapott a kérelmező személyleírása is. Az egyik engedély a házalót évről évre fekete szeműnek írta le, míg az egyik ügyintéző észre nem vette, hogy a valóságban kék a szeme (III. 159. old.). Hiszen a cigányok „tudnivalóan” fekete szeműek...

A *Kérdések és válaszok a cigányságról* zsebkönyv a cigányokra vonatkozó toposzokból szemezgetve fogalmaz meg kérdéseket, s ad rájuk tudományosan alátámasztott választ. Nemcsak az előítéletek kerülnek terítékre, hanem azok a veszélyes tévhitek is, amelyeket egyes befolyásos romák terjesztenek, például az,

hogy kultúrájuk a „kivülállás kultúrája” (II. 38–39. old.). A Luther *Kis káté*jának szerkezetét idéző gyűjtemény kérdései jórészt a magyar társadalmat velejéig átható sztereotípiákból merítenek, és a szerzők tanáross higgadsággal helyesbítik a vérforralóan rasszista feltételezéseket is.

Egy példa, amely még nem is a legellenségesebbek közül való: a cigányokat állítólag mindig is vajdák vezették, és ez az „institúció” ma is ráncba tudná szedni a politikai szabadságra és a demokráciára „még éretlen” romákat. A vajdarendszer utáni nosztalgia sokszor együtt jár a lapáttenyérű csendőrök utáni sóvárgással, „akiknek még volt tekintélyük a cigányok előtt”. E képzetekben a vajda vagy cigánybíró intézménye nem valamiféle autonómiát, öngazgatást jelent, hanem tulajdonképpen a romákat a többségtől elkülönítő-megrendszabályozó szisztémának az intézményes külső burka, amelynek a belső, keményebb héja a csendőri/rendőri kontroll. A „belső, törzsies” szabályozás az államtól eltérő jogrendben és igazgatási szervezetben, azaz a törvény előtti egyenlőség a nyílt beismerése lenne annak, hogy az állam nem képes, de nem is kívánja a romákra kiterjeszteni a jog univerzális uralmát és védelmét. Az egykori vajdarendszer nem is hasonlított a mostanság óhajtott paternalista és familiáris formához, amely nem volt, hanem legfeljebb lesz – már ha a többségi társadalom befolyásos aktorai úgy akarják (II. 59–60. old.).

A valóságos cigányvajdaság a kompániák, a cigány közösségek és a felsőbb hatóságok között közvetítő rendi intézmény volt. „A letelepedett cigányoknál cigánybírókat választottunk. Megkérdeztük a cigányoktól – valakire rámutatva – elfogadjátok ezt bírónak? – Ha tiltakoztak valaki ellen, éppen azt hagytuk meg bírónak – és mindenért az felelt” – számolt be Erdős Kamillnak két obsitos csendőr az 1950-es években arról, hogyan zajlott a „vajdaválasztás” a XX. század első harmadában.²⁰ A vajdaság – több metamorfózisra átesve – a létező szocializmusban is működött. A bizalmi posztokat számító telepfelelősök, telep-gondnokok, utcabizalmik és „cigány tanácsstagok” legfontosabb felső kapcsolata azonban nem – mint gondolnánk – a helyi tanács volt, hanem a rendőrség. Sok, a fensőbb szinten kiválasztott cigánybíró tömérdek konfliktusba keveredett a helyi közösséggel. Esztergomban 1962-ben egy családnak el kellett költöznie a basáskodó vajda miatt, de Szolnok megyében olyanra is akadt példa az 1956 utáni években, hogy az elmérgesedő állapotok miatt a vajda családjának kellett venni a betyárbürtort. Brutális nyíltsággal vall a valódi szándékról a Tolna Megyei Tanács V. B. 1957 nyarán született jelentése: „bizonyos önkormányzatot kell biztosítani úgy, hogy az általuk demokratikusan választott vajda a tanács irányítása mellett dolgozna, hatósági jogkörrel bírna, büntethetne, s azt végrehajthatná. Például a telep lakossága előtt megszégyenítene [a renitenst], esetleg megverné, a telepen lévő zárkába csukná.”²¹ Ezek szerint a telepfelelőst hohéri és börtönőri feladatokra is felhasználhatónak

gondolták a buzgó megyei hatóságok. A fentiekből is jól látszik, hogy a többségtől elkülönített kisebbségi igazgatási intézményrendszer szükségszerűen a közszolgálat alacsonyabb minőségéhez és a romák jogfosztásának újabb stációjához vezetne el. Ahogyan Fleck és Szuhay is megállapítja, a vajdákra támaszkodó igazgatási rendszer formális újjáélesztése, valójában bevezetése csak magától értetődővé avatná a cigányok és nem cigányok két külön társadalomban való létezését (II. 38–39. old.). A távolodó világok még messzebbre sodródnának egymástól.

ANTHROPOLOGIA TRANSCENDENTALIS

A döntően a recens szóbeliségre hagyatkozó terepmunkás antropológusnak igencsak megnehezíti a dolgát, hogy szavainak és tetteink sokszor nem fedik egymást, és a szabályoktól, normáktól eltér a tényleges viselkedés. Mit higgyen, fogadjon el, miben kételkedjen?²² Az adatközlők állításai kritikus felülvizsgálatot, az adatok igazolást igényelnek. A Btk. vagy egy illetéktankönyv alapján éppúgy képtelenség antropológiát művelni, mint csakis azonos forrásból származó szóbeli adatokra támaszkodva. Ezt persze minden kutató tudja. Csakhogy a hosszú terepmunka során természetszerűen formálódó emberi kapcsolatok révén sok minden feltáruulhat, ami a külső megfigyelő előtt rejtve marad, de eközben a környezettel fokozatosan azonosuló tudásban is kialakulhat olyan morálisan igazolt öncenzúra, amely megakadályozza abban, hogy figyelembe vegye a vizsgált közösség aprólékosan összerakott képéhez nem illeszkedő részleteket. Az azonosulás, a konzisztenciára törekvés és az igyekezet a „zavar” elkerülésére különösen akkor természetes magatartás, ha a kutató a „zavaró” tények közlésével sokat veszíthet: igaz barátságokat és a vizsgált közösség jóindulatát. Az antropológus azonban nem felejtetheti el, hogy nemcsak a vizsgált közösségnek tartozik felelősséggel, hanem az őt „megbízó” szakmai és szélesebb közönségnek is, amelyet a lehető legpontosabban és legszakyszerűbben kell bevezetnie az ismeretlen világokba.

20 ■ Erdős Kamill *cigánytanulmányai*. Szerk. Vekerdi József. Békés Megyei Tanács V. B. Cigányügyi Koordinációs Bizottsága – Gyulai Erkel Ferenc Múzeum, Békéscsaba, 1989. 168. old.

21 ■ A szocializmus időszakának cigányvajdáiról szóló forrásokat Bernáth Gábortól kaptam. Köszönöm, hogy a „cigánybűnözés” propagandájáról szóló kéziratát nagyvonalúan a rendelkezésemre bocsátotta.

22 ■ A hitetlenkedésnek is megvan a maga veszélye. Őrszigethy Erzsébetnek Nagy János bogádmindszenti polgármester például arra panaszkodott, mennyire megsértette őt a készülő ormánsági szociográfiájához anyagot gyűjtő Moldova György, amikor nem akarta elhinni, hogy a helyiek nem esznek dögöt. „Azt mondta, nem hiszi el, és ettől fogja, ha majd én a kérdéseire válaszolni fogok, kételkedéssel fogja fogadni.” (III. 318. old.)

23 ■ Szuhay Péter: Csövesek – csicskák. Az ároktői romák esete a miskolci hajléktalanokkal. *Régió*, 8 (1997), 3–4. szám, <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00030/pdf/05.pdf>

24 ■ Kant: *i. m.* 457. old.

Értő és előzékeny kalauzként Szuhay Péter magabiztosan terelgeti olvasóit a különféle cigány közösségeken és élethelyzeteken át a megismerés és elfogadás felé. Ebben nagy segítségére van, hogy nemcsak a romákat ismeri jól, de a többségi előítéleteket is, amelyeket ha elfogadni nem is, de megérteni azért akar. Nagyon ritkán, de vele is előfordul, hogy nem jár utána zavaró momentumoknak. Az a gyanúm, nem véletlenül vagy gondatlanságról van szó, hanem tartalmi okokról, a kimondás lehetséges következményeinek elhárításáról.

Szerzőnk a *Sosemlesz Cigányország* első felében a kétegyházi oláh-cigány identitásról, ezen belül a temetési szokásokról, a halottkultusz lokális változatáról ír. A végtisztesség, a tisztelet megadása a romák etnikus identitásának és testvériségének fontos eleme, amely felidézi az egyenlőség mitikus korát. Itt esik szó az oláh-cigány családokhoz csapódó nincstelenek temetéséről is. „Arra a kérdésre, hogy a cigányokkal együtt élő idős, hajléktalan, családból kivert emberek – a közösség elnevezése szerinti csicskák – milyen temetésben részesülnek, egyöntetűen azt mondták, hogy temetésük olyan lesz, mint a cigány embereké, vagyis ugyanúgy virrasztják őket, érc koporsót és örökös lakást kapnak. Azzal, hogy bekerültek a testvéri körbe, a cigány embereknek kijáró tiszteletben részesülnek, vagyis rájuk is érvényes a halál pillanatával beálló egyenlőség.” (I. 82–83. old.) Szuhay tudomásul veszi az „egyöntetű” állítást, igazságként fogadja el, miközben két évtizedes kétegyházi terepmunkája során – ha valóban így lenne – maga is találkozhatott volna díszes „csicskatemetéssel vagy -pománával”. Ha látott volna ilyet, bizonyosan ír róla. Más kutatóknál is érdeklődtem, ám a csicskák testvéri végtisztességéről senki sem tudott. Valljuk be, eléggé képtelenül hat a már megnevezésükben is a legmélyebben degradált személyek megváltásszerű emancipációja, amely a meghalás „aktusával” állna be. Szuhay nagyon helyesen világít rá, hogy a temetés nem pusztán a család magánügye, hanem a közösség meg-megújuló összetartozásának legfontosabb szertartása. A méltó búcsút (Kétegyházan a familiát erőn felül megterhelő „örökös lakást”) is a belsővé tett közösségi elvárások kényszerítik ki. Ha ilyenek nincsenek, ugyan mi magyarázná az életben kihasznált személy hirtelen státuszugrását, azt, hogy az istállóból a csicska egyenesen érc koporsóba és gazonra berendezett sírgödörbe kerül?

Szuhay ez esetben egy régi, nagy gonddal csiszogatott, de nehezen tartható elképzelésének eshetett foglyául. Még 1997-ben jelent meg írása a miskolci hajléktalanokat „csicskázató” és emiatt súlyos börtönbüntetésre ítélt ároktői romákról.²³ Miközben azonosította a gádszokon vett elégtételt és kizsákmányolást mint a csicskáztatás motívumait, a súlyosan egyenlőtlen viszonyban igyekezett kimutatni a kölcsönösséget. Szuhay olvasatában a csicska méltóság-érzése munkája révén kiteljesedik, szolidáris közösség, sőt meleg családi légkör veszi körül, és az életéből hiányzó dolgokat a cigányok segítségével megszerez-

heti. Abban igaza volt, hogy ezek a perifériára szorult emberek csak a csicskaság és a hajléktalanság között választhattak, ez azonban nem menti a szolgáltatás nyersen kizsákmányoló jellegét. Még ha valóban kölcsönös előnyökkel járó alku köttetne is a rendszeres pénzjövedelemmel rendelkező, vagy munkajuttatást áruba bocsátó hajléktalan és a „roma gazda” között, és az egyezséget betartanák is, illetve megsértése esetén kikényszeríthető lenne a korrekció vagy a felmondás, akkor sem valószínű a romákéhoz hasonló temetés: a kiszámítható, személytelen „szerződéses” viszony után az efféle gáláns búcsút, megkésett befogadó ritust semmi sem indokolja.

Szuhay azonban ragaszkodik értelmezéséhez. Pedig a csicskatartás sokszor kényszerítés, és a legkevesebb, amit elmondhatunk róla, hogy a védtelen csicska igenis sokszor válik a szolgatartók áldozatává. Ahhoz képest, hogy az elmúlt években nőtt a csicskák száma, meglepően érzéketlen Szuhaynak az a megjegyzése, hogy „ezt nem nézik jó szemmel a többség »méltóságát« védők” (II. 87. old.). Rá egyébként nem jellemző módon egy pillanatra megfeledez a kiszolgáltatottakkal való szolidaritásról, a mindenkit megillető emberi méltóság egyetemes imperatívuszáról. Mindezt persze a romákkal szembeni társadalmi igazságtalanságok váltják ki belőle a romák védelmében. Szerencsétlen megfogalmazás, de jobbat nem talállok rá: túlkompenzál, amikor pusztán „megbélyegzés-történetnek” tekinti a csicskáztatás elítélését, és nem tesz különbséget azok között, akik rasszista indíttatással, a cigányság egészét ítélik el miatta, és azok között, akik az emberi jogok univerzális álláspontjából utasítják el a (rab)szolgatartás minden formáját.

A „háromkötetes” és ezeroldalas szövegkorpuszból, amelyet nagyrészt nem is egyetlen kutató jegyez, belátom, nem méltányos kiemelni egyetlen részletet azzal, hogy az leplezi le szerzőnk észjárását. Legyünk tehát igazságosak. Szuhay Péter gondolkodásmódjának veleje leleplezés nélkül is jól érthető: a tudományos megfigyelések mellett megkülönböztetett figyelem illeti azt, mi szolgálhatja leginkább a romák elfogadását. Emlékezzünk csak, mennyire kritikus Kant a „küklopsz” tudósokkal. „A félszeműség teszi itt a küklopszot, a más tudományok ismerete sem elegendő, csak az ész és az értelem önmegismerése.”²⁴ A megismerés ideális állapotát, a „kétszeműséget” nevezi ő *anthropologia transcendentalis*-nak. Szuhay Péter ezen dolgozik, mégpedig eredményesen. □

„ÚTON A GLOBÁLIS ALKOTMÁNYOSSÁG FELÉ?”

CHRONOWSKI NÓRA

Halmi Gábor:

Alkotmányjog – emberi jogok – globalizáció

Az alkotmányos eszmék migrációja

L'Harmattan, Budapest, 2013. 222 oldal, 2400 Ft

A globalizáció alkotmányjogi hatásaira Halmi Gábor már 2010-ben felhívta a figyelmet egy kiváló esszében a szuveren.hu oldalon.¹ Örömteli tény, hogy az ezt követő két évben a tanulmányt monográfiává fejlesztette, olyan szakkönyvvé, amely átfogóan dolgozza fel és magyar nyelven is elérhetővé teszi az alkotmányjog-tudomány egyik legkurrensebb problémakörét.² A szerző az emberi jogok nemzetközileg elismert szakértője, az ELTE Társadalomtudományi Karának professzora, az utóbbi években a Pincetoni Egyetem, valamint a Transatlantic Academy vendégkutatója. A téma egyébként az 1990-es évek óta számos külföldi jogtudóst foglalkoztat,³ s a szakmai eszmecserét elősegíti például a comparativeconstitutions.org weboldal, vagy a 2012 márciusában elindított *Global Constitutionalism* című folyóirat.

A globális alkotmányosság és a globalizálódó alkotmányjog koncepciójának térnyerése egyrészt azon alapul, hogy az alkotmányosság univerzális értéknek ismerhető el, másrészt a globalizáció szükségyszerűen hat az alkotmányjog területén is. A koncepció megragadható egyrészt a nemzetközi jog felől, amikor is a nemzetközi jog alkotmányosodására utal.

Másrészt az alkotmányjogi megoldások (*constitutional design*) empirikus kutatását készíti elő, amely a világ alkotmányait elemzi, létrehozásuknak, tartalmuknak és értelmezésüknek az időbeli fejlődésére is figyelemmel.⁴ A globalizálódó alkotmányosság dinamikus folyamatában az univerzálissá váló elvek a nemzeti megoldások közvetítésével épülnek be az alkotmányos gyakorlatba, ahol a partikularizmus korlátjaként jelennek meg.⁵ Halmi monográfiája túlnyomórészt a második megközelítést alkalmazza, lévén elsősorban alkotmányjogász, ám azért is, mert álláspontja szerint a „reális globalizálódásban” kulcsszerepe van a nemzeti bíróságok külföldi és a nemzetközi jogra nyitott alkotmány- és jogértelmező tevékenységének (204–205. old.).

Az irányzat az alkotmányjogi összehasonlító módszer elfogadásán és az összehasonlíthatóságot kiaknázó mérések, adatok statisztikai feldolgozásán alapul.⁶ Halmi könyve azonban rámutat, hogy az „alkalmazott” összehasonlító alkotmányjog egyelőre nem általánosan elfogadott. Az első megközelítés követői szerint a módszer nem alkalmazható, mert az alkotmányjognak sem a problémái, sem a megoldásai nem azonosak az egyes országokban. A második álláspont hívei elfogadják a problémák hasonlóságát, de fenntartják, hogy a megoldások különbözősége miatt ennek a módszernek haszna korlátozott. A harmadik, elfogadó nézet szerint az alkotmányjogi problémák és megoldásaik lényegileg azonosak világszerte (127–128. old.). A nemzeti bíróságok gyakorlatában az első és a második típusú viszonyulás dominál.

1 ■ Halmi Gábor: Alkotmány és globalizáció. <http://szuveren.hu/vendeglap/halmi-gabor/alkotmany-es-globalizacio> (Letöltve 2010. 12. 10.)

2 ■ A magánjog szemszögéből vizsgálódik Francesco Galgano *Globalizáció a jog tükrében* c. könyvében (HVG-ORAC, Bp., 2006.). A globalizáció emberi jogi kockázatait filozófiai megközelítésben Szabó Gábor mutatta be: *Szétszakadó világunk* c. könyvében (Publikon, Pécs, 2010.).

3 ■ David S. Law – Mila Versteeg: *The Evolution and Ideology of Global Constitutionalism*. Washington University in St. Louis, School of Law, Faculty Research Paper Series, Paper No. 10-10-01 (2010.); Zachary Elkins – Tom Ginsburg – James Melton: *The Endurance of National Constitutions*. Cambridge University Press, Cambridge, 2009.; Vikram David Amar – Mark V. Tushnet (eds.): *Global perspectives on constitutional law*. Oxford University Press, New York – Oxford, 2009.; Bruce Ackerman: *The Rise of World Constitutionalism*. *Virginia Law Review*, 83 (1997), 771–797. old.; Heinz Klug: *Constitutional Transformations: Universal Values and the Politics of Constitutional Understanding*. In: Charles Sampford – Tom Round (eds.): *Beyond the Republic. Meeting the Global Challenges to Constitutionalism*. The Federation Press, Leichhardt, 2001. 191–204. old. További pél-

dákkal Halmi könyvének több mint 200 tételt számláló bibliográfiája szolgál.

4 ■ Antje Wiener – Anthony F. Lang – James Tully – Miguel Poiras Maduro – Matthias Kumm: *Global constitutionalism: Human rights, democracy and the rule of law*. *Global Constitutionalism*, 2012. 1. szám, 4–6. old.

5 ■ Klug: *i. m.* 192. old.

6 ■ Az összehasonlító alkotmányjogról lásd Petrétei József: *Jog-összehasonlítás és összehasonlító alkotmányjog*. *JURA*, 2004. 2. szám, 107–114. old.

7 ■ Ádám Antal: A posztmodernitásról és a posztdemokráciáról. *Közjogi Szemle*, 2012. 1. szám 2. old.

8 ■ A kialakult helyzetet – G. O'Donnell és P. Schmitter nyomán, akik egyes, 1970-es, 1980-as évekbeli latin-amerikai rendszerek leírására használták – a találó *demokratúra* kifejezéssel írja le.

9 ■ Az összehasonlító jogtudomány megismerési eljárásairól lásd Petrétei: *i. m.* 108. old.

10 ■ Mark Tushnet: *The Inevitable Globalization of Constitutional Law*. Harvard Law School, Public Law & Legal Theory Working Paper Series, Paper No. 09-06, 5. old.

11 ■ A költségek ilyen üzleti-jogi viszonyokban mindenestre alacsonyabbak, állapítja meg Tushnet: *i. m.* 6. old.

Halmi mindazonáltal – elismerve, hogy a nem liberális (kínai, orosz stb.) emberijog-felfogás befolyása különösen a nemzetközi szervezetekben egyáltalán nem gyenge, és hogy a globalizációval párhuzamosan érvényesül a „fordított globalizáció”, az excepcionalizmus, a partikularizmus trendje – hisz a liberális alkotmányosság egyfajta konvergenciájában. Avagy, Ádám Antal megfogalmazása szerint: „A posztmodernitás nagy kilengésű ingáinak újszerű tartalmú pólusaiként áll előttünk a[z ...] egyetemesedés, egységesülés és integráció folyamata, valamint az ezekkel mereven szemben álló fundamentalista, szeparációs, izolációs fragmentálódás vagy szegregálódás, [...] az elszigetelt, egymással és a nagy közösségekkel szemben álló kisközösségek kialakulása, az érdekek, a nézetek, a törekvések, a hagyományok, a vallások, a kultúrák, az életrendek stb. szerinti széttöredezettsége (Zersplitterung), esetleg széthasadása (déltiment) a társadalomnak és a társadalmaknak.”⁷⁷

Halmi az egymásnak feszülő áramlatokból az univerzalizálódás és a nemzetköziesedés bizonyítékait igyekszik feltárni olvasói számára. A monográfia vezérmotívumaiként a „globális elvek kontra nemzeti szuverenitás” és a „nemzetközi emberi jogok kontra állami (alkotmány)jogi szuverenitás” jelölhetők meg, amelyek morális hátterében a holokauszt traumájából kinőtt emberi méltóság jogiasítása áll. A kötet első, terjedelmesebb része a nemzetközi jognak az alkotmányjogra gyakorolt hatását vizsgálja egyrészt az alkotmányozás, másrészt az alkotmányértelmezés terén. Ebben a részben Halmi folyamatosan reflektál a magyar alkotmányozás és alkotmánybíráskodás régebbi (rendszerátalakítás kori) és újabb („fülleforradalmi”) fejleményeire, és azokat a globális alkotmányosság koncepciója alapján értékeli jog- és politikatudományi szempontból. Alapállása a nem titkolt csalódás a magyar alkotmányos berendezkedés 2010 és 2012 közötti átalakítása miatt (13. old.),⁸ s gyakran visszatérő – bár csupán kifejezetten erre irányuló, külön szociológiai kutatás alapján megválaszolható – kérdése, hogy miért nem alakult ki az alkotmányos értékek nagyobb tisztelete Magyarországon. A kötet második, rövidebb része a nemzetközi jog alkotmányjogiasodásának egyik

halmazát tekinti át, a nemzetközi emberi jogok alkalmazásának helyzetét a nemzeti bíróságokon.

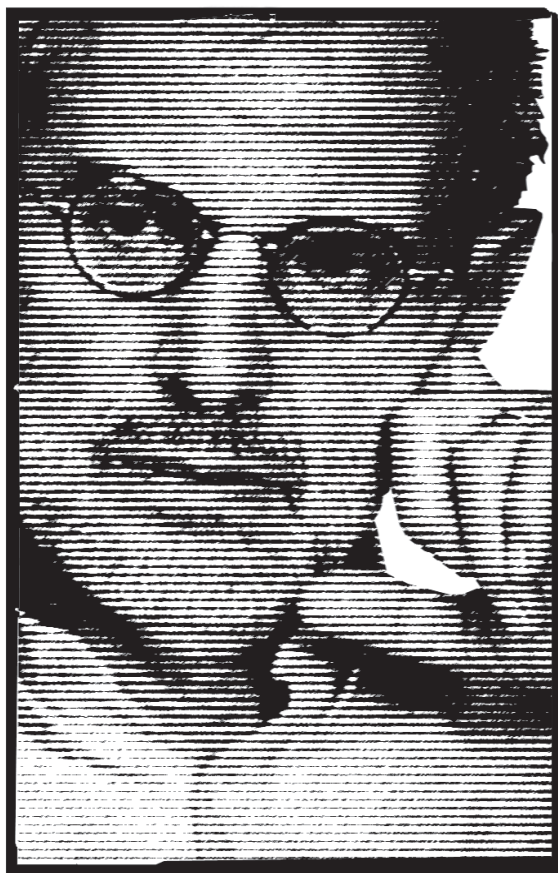
A módszer természetesen összehasonlító, de nem hiányzik a politikatudományi szintézis, az alkotmányjogi normatív megalapozás és rendszerezés, a kritikai elemzés, mint ahogy nem hiányoznak a részletes esettanulmányok sem.⁹

A monográfia egyik fontos tanulsága, hogy a formálódó globális alkotmányosságnak már körvonalazódik

– az összehasonlító jogtudomány eredményeit hasznosító – dogmatikája. Az alkotmányjog és az alkotmányosság globalizálódását több tényező inspirálja, amelyek talán fokozatosan előmozdíthatják az említett variációk és divergenciák csökkenését. Az egyik ilyen tényező a transznacionális bírói párbeszéd, amely az alkotmányossági ügyekben döntést hozó bírák formalizált személyes kapcsolattartásán alapul. Ennek eredményeként – ahogy Halmi is szemlélteti a német, a magyar, az indiai, az izraeli és a dél-afrikai alkotmánybíráskodás bizonyos eseteivel – az alkotmánybírói gyakorlat külföldi és nemzetközi joganyagokat használ az alkotmányjogi kérdések eldöntéséhez. Emellett említhető a transznacionális NGO-k hatása, amelyek beavatkoznak a belső alkotmányjogi konfliktusokba, előtérbe helyezve az emberi jogok univerzalista értel-

mezését. Szerepük esetenként csupán információs jellegű, néha viszont a nemzeti jogalkotók és bíróságok befolyásolására törekcsenek.¹⁰ Az is kimutatható végül, hogy a nemzetközi és transznacionális ügyekben, különösen az üzleti kapcsolatokban együttműködő jogászok esetében nem pusztán előnyös a partnerek (más államok) jogrendszerének, azon belül alkotmányjogának ismerete, hanem ez az ismeret a kapcsolatokat alakító tényező is. A jogászok pedig az olyan kapcsolatokat és együttműködéseket preferálják, amelyek nagymértékben hasonló jogi (és alkotmányjogi) kereteken belül valósulnak meg.¹¹

Más – joggazdaságtani – megközelítésben az alkotmányossági konvergencia elméleti alapjai az alkotmányos tanulás, az alkotmányossági verseny és az alkotmányos konformitás. Az egymástól tanulás folyamatában az államok hajlamosak a bevált alkotmá-

nyos megoldások utánzására. A tőkéért és a képzett munkaerőért folyó verseny arra ösztönzi az államokat, hogy egymáshoz hasonló alkotmányos garanciarendszert építsenek ki. A konformitás pedig azt jelenti, hogy az államok – a hazai és a nemzetközi elismerés érdekében – engednek az univerzális alkotmányos normák nyomásának.¹²

A közös jogi standardok (univerzálissá váló alapelvek) hálózateffektust¹³ eredményeznek, azaz a közös jogi rezsim alkalmazói élvezik az összeadódott „jogi tőke” előnyeit, ami az alkotmányjog területén is megfigyelhető. A széles körben elterjedt, jól működő alkotmányos megoldások alkalmazása egyrészt hozzáférést jelent a gazdag, közös alkotmányos (bírói) gyakorlathoz, másrészt – ezen túlmenően – az alkotmányos hálózat bővülése a globális békéhez és prosperitáshoz is hozzájárul.¹⁴ Az alapelvek univerzalizálódása (közös alkotmányos standarddá válása) korlátozza a partikuláris megoldásokat.¹⁵ Mindezek eredményeként – globalizációs tünetként – nemzeti és nemzetek feletti szinten egyaránt megfigyelhető (hosszabb távon pedig mérhető) az egyre intenzívebbé váló alkotmányjogi kölcsönzés, migráció vagy diffúzió.¹⁶ Az említett elnevezésekkel megjelölt folyamatban arról van szó, hogy az egyik ország választása megváltoztatja más országok választási lehetőségeinek típusait és számát. Az alkotmányozás (tervezetkidolgozás) időszakában – amely rendszerint intézményi bizonytalanság vagy nemzeti válsághelyzet esetén zajlik – különösen jellemző a nyitottság a külső hatásokra. A politikai döntéshozók – idő és információ hiányában – hajlamosak a máshol már működő, híressé vált megoldásokat választani.¹⁷ Az alkotmányos kölcsönzés/migráció az alkotmányértelmezésben is jelentkezik, és lényegileg külföldi alkotmánybírói döntések jogelveinek adaptálását jelenti adott országban felmerült alkotmányjogi esetekre.¹⁸

A könyvből lesűrítendő dogmatikai áttekintés után térjünk rá Halmi vonalvezetésére. A koncepció a tradicionális szuverenitásdogma áttörése, mégpedig az első részben elsőként az alkotmányozó szuverenitásának – külső és belső – korlátait áttekintve. E téren figyelembe jön az alkotmányozás modellje, a nemzetközi standardok befolyása, regionálisan az európai transznacionalitás hatásai, s végül az alkotmányokba építhető vagy beleérthető örök klauzulák védelme, aminek ellentéte a korlátlan alkotmány módosító hatalom.

Az alkotmányozásra gyakorolt nemzetközi befolyás a szerző szerint lehet közvetlen vagy közvetett. Az előbbi eset, amikor az alkotmányozás nemzetközileg megalapozott, azaz – jellemzően – válság után nemzetközi segítséggel alakítják ki az új alkotmányos berendezkedést. Az utóbbi lényege pedig az, hogy az alkotmányozó hatalmat kötik a vállalt vagy vállalni szándékozott nemzetközi kötelezettségek, például az univerzális ENSZ-egyezmények. A globális hatások mellett regionálisan érvényesül az európai transznacionalizmus is, ami szintén szuverenitáskor-

látozó tényező. Az európai integráció politikai folyamatá válságát követően az európai alkotmányos térség többszintűvé alakult, vagyis az uniós és a tagállami alkotmányos elvek fejlesztik, és egyben korlátozzák egymást. E térségben a folyamatos egyensúlyozás, együttműködés és kölcsönös egymásra hatás következtében az alkotmányosság kultúrája is integrálódott, mi több, normatív igénnyel lép fel. Egyfelől az alkotmányjogi elvek, értékek – mint a méltóság, a demokrácia, a szabadság, az alapjogvédelem, a hatalommegosztás, az alkotmányos identitás tisztelete – az Európai Bíróság esetjogán keresztül és a tagállamok kötelezettségvállalása alapján áthatják az Európai Unió normatív alapjait. Másfelől a tagállamok alkotmányjogában is sokféleképpen jut kifejezésre az európai együttműködés iránti elkötelezettség, az uniós értékek tiszteletben tartásának követelménye. Nem szimbolikus jellegű változásokról van szó: az unió politikai és jogi eszközökkel is képes hatni tagállamaira a közös alkotmányossági értékek védelmében. Ebben a többszintű és együttműködő alkotmányos térségben párhuzamos alkotmányként funkcionálnak

12 ■ Lásd Law–Versteeg: *i. m.* 9–10. old.

13 ■ A közgazdaságtan megfigyelése szerint valamely személy bizonyos standardok alkalmazására vonatkozó döntése pozitív következményekkel jár ugyanazon standard más felhasználóira. Bizonyos kommunikáció vagy technológia meghatározott formájának értéke annál nagyobb, minél több személy használja. A hálózat növekedése pedig önmagában fokozza annak hasznosságát, ami nem csupán a meglévő felhasználók számára előnyös, hanem másokat is csatlakozásra ösztönöz. A piacokat illetően a hálózateffektus egyértelműen jelen van. Law–Versteeg: *i. m.* 20. old.

14 ■ *Uo.* 21–22. old.

15 ■ Klug: *i. m.* 192. old. Az alkotmányos elvek univerzalizálása mellett érvel Peter C. Ordeshook: Are 'Western' Constitutions Relevant to Anything Other than the Countries They Serve? *Constitutional Political Economy*, 13 (2002), 3. old.

16 ■ David S. Law: *Constitutions*. Washington University in St. Louise, School of Law, Faculty Research Paper Series, Paper No. 10-02-05 (2010), 2–3. old.

17 ■ Tom Ginsburg – Svitlana Cherykh – Zachary Elkins: Commitment and Diffusion: How and Why National Constitutions Incorporate International Law. *University of Illinois Law Review*, 2008. 1. szám, 203. old.

18 ■ Sujit Choudhry (ed.): *The Migration of Constitutional Ideas*. Cambridge University Press, Cambridge 2006. 13–14. old.

19 ■ A magyar Alkotmánybíróság hatáskörének korlátozásáról, az alkotmányellenes alkotmány módosítások ügyéről 2010. óta kötetnyi tanulmány keletkezett, köztük Halmi eredeti esetelemzése is. Lásd például Chronowski Nóra – Drinóczi Tímea – Zeller Judit: Túl az alkotmányon... *Közjogi Szemle*, 2010. 4. szám; Csink Lóránt – Fröhlich Johanna: ...az alkotmányjogon innen. *Alkotmánybírói Szemle*, 2011. 1. szám; Halmi Gábor: Alkotmányos alkotmány sértés. *Fundamentum*, 2011. 2. szám; Kocsis Miklós: Viszonyítási pont vagy a vizsgálat tárgya – alkotmányellenes alkotmány módosítások? *Új Magyar Közigazgatás*, 2011. 2. szám; Kocsis Miklós: Az Alkotmánybíróság határozata az „alkotmányellenes alkotmány módosítások” ügyében. *JEMA*, 2011. 3. szám; Drinóczi Tímea: Gondolatok az Alkotmánybírói határozat 61/2011. (VII. 12.) AB határozatával kapcsolatban. *JURA*, 2012. 1. szám; Erdős Csaba: Az Alkotmány stabilitásának aktuális kérdései. In: Smuk Péter (szerk.): *Az állam és jog alapvető értékei I.* Győr, SZE AJDI – Universitas Kft. 2011.; Blutman László: Az Alkotmánybíróság és az alkotmány feletti normák: könnyű liaison elkötelezettség nélkül? *Közjogi Szemle*, 2011. 4. szám; Hanák András: Sötétség délben: az alkotmánybíráskodás alkonya Magyarországon. *Fundamentum*, 2013. 1. szám

20 ■ ABK 2013. 542skk.

az Emberi Jogok Európai Egyezménye, az EU-szerződés alkotmányos értékű rendelkezései az Unió Alapjogi Chartájával, valamint a tagállamok alkotmányai. Az alkotmányos európai jogrendet a luxemburgi, a strasbourgi, a tagállami rendes és alkotmánybírók szokásai működteti – ezek az esetjogukban tetten érhető „párbeszéd” útján folyamatosan építik, gazdagítják az európai alkotmányosságot.

Az ún. örök klauzulák az alkotmánymódosító hatalom belső, alkotmányba épített korlátait jelentik, és mérceként szolgálnak az alkotmánymódosítások alkotmányosságának megítélésében. Funkciójuk – hangsúlyozza Halmai – az, hogy megakadályozzák a diktatórikus, autoriter, elnyomó vagy gyarmati rendszer visszaállítását. A megváltoztathatatlan alkotmányi rendelkezések kezdetben a köztársasági államformát, a szövetségi államiságot, majd később több államban már az alapvető jogokat is védtek, védik. A szerző a brazil, kolumbiai, perui, ukrán, kirgiz, thai, német, olasz, cseh, indiai, török és a dél-afrikai alkotmány megoldását bemutatva arra a következtetésre jut, hogy a szubsztantív örök klauzulák jelentősen megkönnyítik az alkotmánybírók számára az alkotmányos alapstruktúra védelmét az alkotmánymódosító hatalom törekvéseivel szemben, de néhány alkotmányvédő szervnek (például az indianak vagy a töröknek) hiányuk sem jelentett akadályt, hogy megállapítsák hatáskörüket az alkotmánymódosító törvények tartalmi felülvizsgálatára.

Ezzel ellentétben vannak alkotmánybírók, amelyek az alkotmányba foglalt explicit örök klauzula hiányában mereven elzárkóznak az alkotmánymódosítások tartalmi vizsgálatától, akkor is, ha azok alkotmányon belüli ellentmondásra vezetnek. Ilyen az ír és a magyar alkotmánybíró. Halmai részletesen elemzi a (korábbi) magyar alkotmány koherenciáját megbontó, az Alkotmánybíró hatáskörét korlátozó és a visszamenőleges adóztatást lehetővé tevő (ezért a jogbiztonságot sértő) 2010-es módosításról szóló 61/2011. (VII. 13.) AB határozatot.¹⁹ Elsősorban azt röj a testület terhére, hogy az összehasonlító módszert rendkívül szelektíven és elfogultan alkalmazta, de felhívja a figyelmet a döntés logikai ellentmondásaira, az örök klauzula funkciójának félreértelmezésére is. A kézirat lezárásakor még nem volt sejtethető a negyedik alaptörvény-módosítás végleges tartalma, sem az, hogy az ombudsman indítványa alapján a testület ismét foglalkozni kényszerül „alkotmánymódosítás alkotmányosságával”. Azóta tudható, hogy az alkotmányozó több közjogi vitát is rövidre kívánt zárni, így többek között az alkotmányos kontinuitás problematikáját az Alaptörvény előtti alkotmánybírói határozatok hatályon kívül helyezésével, vagy az alkotmánymódosítások esetleges tartalmi felülvizsgálatát a kizárólag formai kontrollt (a közjogi érvényesség vizsgálatát) lehetővé tevő előírással. Az Alkotmánybíróson múlt, hogy értelmezze „az Alaptörvényben foglalt eljárási követelmények” kitélt. Adott esetben juthattak volna az alkotmánybí-

rák (török kollégáikhoz hasonlóan) olyan eredményre is, hogy az Alaptörvényen belüli ellentmondás előidézése (koherenciazavar), a nemzetközi jogi kötelezettségvállalások figyelmen kívül hagyása, korábbi alkotmánybírói döntések felülírása sérti az eljárási követelményeket és közjogi érvénytelenségre vezet. A 12/2013. (V. 24.) AB határozat azonban – groteszk módon éppen a kontinuitást fenntartva e téren – megerősítette a töretlen gyakorlatot: a koherenciazavar megállapításához tartalmi vizsgálatra lenne szükség, s erre az Alkotmánybírósnak nincs hatásköre.²⁰

Az alkotmányozó és alkotmánymódosító hatalom külső és belső korlátainak összehasonlító elemzése után Halmai mélyrehatóan értékeli a magyar alkotmányozási folyamatokat. Az 1989–90-es rendszer-váltás időszakát Arató András kategorizálása nyomán posztsoverén alkotmányozásként jellemzi, amelynek végső kudarcát a 2010–2011-es „alkotmányos ellenforradalom”, az illiberális visszalépés jelenti. Ebben a részben nem pusztán az alkotmányjogász, hanem a politikatudós és társadalomkutató módszerével vizsgálja a demokratikus értékek iránti elkötelezettség elillanásának, a felépítmény, a kezdetben oly biztató alkotmányos vívmányok elutasításának okait. Halmainak az Alaptörvény létrejöttéről, tartalmáról, az azóta formai okból megsemmisített – de a 4. alaptörvény-módosítással végül nagyrészt az Alaptörvénybe épített – átmeneti rendelkezésekről alkotott felfogását a Velencei Bizottságnak szóló amicus-levelekből, esszékből, blogbejegyzésekből már ismerhetjük – a könyvben viszont összefoglaltan is megtalálható, kiegészítve az európai szerveknek a magyar alkotmányjogi változásokról szóló kritikáival. A szerző azt is hangsúlyozza: Magyarország esete újabb bizonyíték arra, hogy a közös uniós értékek védelmére létrehozott – politikai természetű – európai kontrollmechanizmus jelenleg nem képes kezelni alkotmányos kríziseket.

A monográfia első részének második egysége a külföldi és a nemzetközi jog használatáról szól az alkotmányértelmezésben. Ebben az esetben tehát nem a külföldi vagy nemzetközi jog közvetlen alkalmazásáról van szó, hanem arról, hogy a külföldi jogi megoldás, a nemzetközi szabályozás vagy bírósági gyakorlat figyelembevétele a hazai jog értelmezését szolgálja. Halmai három kategóriába sorolja az alkotmányossági döntéseket hozó bíróságokat: az „idegen jogra” épülő értelmezéstől elzárkózók; a külföldi és nemzetközi jogot nem kifejezetten, következetesen hivatkozik, de legalább hasznosítók; végül az extern forrásokra explicit módon gyakran hivatkozik. Az első típusra példa az Egyesült Államok Legfelső Bírósága, amelynek excepcionalista megközelítését a kötet részletesen elemzi, bemutatva egyes bírák mereven elutasító, vagy esetenként óvatosan megengedő érvelését, egymás közti vitáikat. Bár vannak olyan kivételes esetek, amikor az amerikai bírák hasznosnak tartják a külföldi jog megismerését, a mainstream szerint az alkotmányt kizárólag a hazai jog alapján lehet értelmezni, a nemzetközi jog demokratikus legitimációja

hiányzik, és végső soron a külföldi vagy nemzetközi jog használatának törvényi tilalma is elfogadható lenne a bírák számára. Ezzel szöges ellentétben áll a dél-afrikai alkotmányértelmezési gyakorlat, mivel ott maga az alkotmány írja elő a nemzetközi jog kötelező és a külföldi jog fakultatív figyelembevételét. Ezért a dél-afrikai alkotmánybírák rendkívül elkötelezettek az összehasonlító érvelés mellett, és még olyan nemzetközi szerződéseket is használnak az alkotmányértelmezéshez, amelyeknek az állam nem részese. A köztes kategóriát a német, az indiai, az izraeli és a magyar alkotmánybíráskodás példáján szemlélteti Halmai, különös tekintettel a véleménysszabadság-döntésekben azonosítható külföldi hatásokra. A magyar gyakorlatot értékelve arra is rámutat, hogy az első évtizedet a kiterjedtebb, átgondoltabb összehasonlító módszer jellemezte, míg a második évtizedben a nemzetközi és külföldi jogra való hivatkozás „gyakran következtelen, illusztratív, illetve legitimációs célú” (162. old.). Az Alkotmánybíróság egyébként a választási regisztrációról szóló 1/2013. (I. 7.) AB határozatában mintegy „újrdefiníálta” viszonyát az összehasonlító értelmezéshez. Eszerint a külföldi jog hasznosságát elismeri, de „nem tekintheti meghatározónak önmagában valamely külföldi ország példáját az Alkotmánnyal (Alaptörvénnyel) való összhang vizsgálata kérdésében”. A határozat további érveléséből az tűnt ki, hogy az emberi jogi tárgyú nemzetközi egyezményeknek és az őket értelmező bírói gyakorlatnak viszont – legalábbis ebben az ügyben – a testület hajlandó meghatározó jelentőséget tulajdonítani.²¹ Hozzá kell tenni, hogy továbbra sem várható konzekvens gyakorlat e téren: az önkényuralmi jelképekkel kapcsolatos új döntés után hidegzuhanyként hatott a fiatalkorúak szabálysértési elzárásáról szóló határozat. Az előbbiben a magyar államot elmarasztaló strasbourgi ítéletek miatt az Alkotmánybíróság megváltoztatta korábbi gyakorlatát, míg az utóbbiban a nemzetközi joggal ellentétes eredményre jutott.²²

A könyv második, rövidebb része a nemzetközi jog alkotmányjogiasodásával foglalkozik. A nemzetközi jognak mint alkotmányos rendnek a felfogása, alkotmányjogias működési mechanizmusainak feltárása a német jogtudományban vette kezdetét.²³ Eszerint a nemzetközi jog sokféle szerepköre közül kiemelkedő jelentőségű alkotmányos funkciója, amely a politika legitimálásában, korlátozásában és alakításában nyilvánul meg. Ennek konzekvenciájaként a nemzetközi jog és a nemzeti alkotmányjog kapcsolata megfordul, és ebben a fordított szemszögben az államok a nemzetközi közösség „ügynökei”, képviselői; feladatuk a nemzetközi jognak – mint az emberiség közös jogának – érvényre juttatása. A globalizáció tapasztalati kontextusában, amilyen mértékben és amely területen az államok lemondanak vagy feladni kényszerülnek azt, hogy a polgárok közös érdekeit garantálják, a hiányok kompenzálására regionális és univerzális szerveket szükséges létrehozni. A nemzetközi intézményeknek tehát érdemi és autonóm szerepük van

e rendszerben. A nemzetközi jog a nemzetközi és a nemzeti szint szempontjából is alkotmányos funkciót tölt be. Ez a funkció „a nemzetközi béke, biztonság és igazságosság védelmezése az államok közötti kapcsolatban, és az emberi jogok, a jogállamiság garantálása az államokon belül is, az emberi lények érdekében, akik tartalmilag a nemzetközi jog végső címzettjei”. Az alkotmányossági érvelés lényege, hogy a nemzetközi jog lényegi elvei a politikai hatalom minden formáját korlátozzák. A nemzetközi jog hagyományos funkciója – az államközi viszonyok szabályozása – nemcsak az alkotmányos funkcióval egészült ki, hanem a nemzeti közigazgatási jogéhoz és magánjogéhoz hasonló funkcióval is. Az új nemzetközi jog „átfogó koncepcióját adja a társadalmi életnek. Sokarcú jogterületté vált, amely az élet minden vonatkozását áthatja, amelyekben a kormányok a köz célok megvalósításáért tevékenykednek”, és így egészében „az emberiség közös jogi rendje”. A hagyományos értelmezés – miszerint a nemzetközi jog és a nemzeti jog szabályozási tárgya eltérő – helyébe lépett az, hogy mindkettő ugyanazon tárgyakra vonatkozik. Nem elkülönült rendszerekről van szó tehát, hanem egyetlen, integrált és sokrétű rendszerről.²⁴ Az alkotmányosodás különösen sikeres az európai jogi térségben, vagyis az Európa Tanács és az Európai Unió keretében, de más nemzetközi szervezetek – például a WTO vagy az ENSZ – esetében is egyre inkább előtérbe kerül az igény az emberi jogi, konfliktuskezelő és környezeti politikájuk legitimációjára, szabályozására, ellenőrzésére és értékelésére.²⁵

Halmai nem a fent vázolt átfogó, nemzetközi jogias nézőpontot választja, inkább abból a gyakorlati irányból közelít, hogy vajon mennyiben érvényesíthetők a nemzetközileg elismert, univerzális emberi

21 ■ Az Alkotmánybíróság figyelembe vette az Emberi Jogok Európai Egyezménye 1. Kiegészítő Jegyzőkönyv 3. cikkét, és áttekintette az Emberi Jogok Európai Bíróságának kapcsolódó gyakorlatát. A fentiek alapján általános érvénnyel megállapítható, hogy az Emberi Jogok Európai Egyezménye 1. Kiegészítő Jegyzőkönyv 3. cikke értelmében a választójog gyakorlásának aktív regisztrációhoz kötése a szabad választáshoz való jogot korlátozza. Ilyen korlátozás csak legitim cél elérése érdekében tekinthető indokoltnak. Kizárólag kellő súlyú indok legitimálhatja a korlátozást. Bejártott, működő választói névjegyzék mellett – figyelembe véve, hogy az általános választójog immár nem privilegium, azt a választópolgárok lehetőleg minél szélesebb köre számára biztosítani kell – az aktív regisztráció bevezetésének ilyen kellő súlyú legitim indoka nem állapítható meg. 1/2013. (I. 7.) AB határozat, ABK 2013. 50, 55, 57.

22 ■ 4/2013. (II. 21.) és 3142/2013. (VII. 16.) AB határozat.

23 ■ Armin von Bogdandy – Sergio Dellavalle: *Universalism and Particularism as Paradigms of International Law*. ILLJ Working Paper, International Law and Justice Working Papers, History and Theory of International Law Series, New York University School of Law, New York, 2008. 3. szám, 43. old.

24 ■ Az idézetek forrása Christian Tomuschat: *International law: Ensuring the survival of mankind on the eve of a new century*, 281 *General Course in Public International Law*, Recueil des Cours 13–438, 2001. 42., 23., 63., 70., 28. old. Lásd még Bogdandy–Dellavalle: *i. m.* 44–45. old.

25 ■ Wiener–Lang–Tully–Maduro–Kumm: *i. m.* 5. old.

26 ■ 28 U.S.C. §1350. – külföldiek kártérítés iránti igényei (alien's action for tort).

27 ■ Nicolás Zambrana Tévar: *Shortcomings and Disadvantages of Existing Legal Mechanisms to Hold Multinational Corporations*

jogok a nemzeti bíróságok előtt. Ez ugyanis pótolná a más államok által elmulasztott fellépést – ennyiben szuverenitáskorlátozó hatása volna, továbbá kiegészítené az egyelőre még nem átfogó és nem kellően hatékony nemzetközi szintű igényérvényesítési lehetőségeket. Az elméleti kiindulópontot az egyetemes joghatóság elve jelenti, amely alapján a legsúlyosabb – háborús, emberiség elleni – bűncselekmények elkövetői felelősségre vonhatók, vagy kiadhatók olyan államnak, amely eljár ellenük. Az elv a büntetőjogban alakult ki, és ma már egyre fokozódó igény, hogy a bűncselekményt megvalósító súlyos emberijogsértést elkövető állami vezetők mentessége megszűnjön. A tendencia azonban egyelőre nem fordult meg: a szuverén immunitás és a területi joghatóság még mindig erősen tartja magát. A fejlődési ívet Halmi a genfi egyezmények, a népirtás büntetnének megelőzéséről és megbüntetéséről szóló egyezmény (1948) és a repülőgépek eltérítésének megakadályozását célzó, 1970-ben elfogadott hágai egyezmény joghatósági előírásaival, a nemzetközi törvényszékek statútumaival, a belga, francia, német és spanyol büntetőjogi megoldásokkal, valamint néhány kiemelkedő esettel – az Eichmann-perrel, a Demjanjuk-üggyel és a Pinochet-üggyel – szemlélteti.

A polgári jogi perekben az egyetemes joghatóság elve alapján egyelőre csak az Egyesült Államok jogrendszere biztosít fellépési lehetőséget a multinacionális cégek vagy külföldi magánszemélyek által elkövetett emberijogsértéssel okozott károk miatt. A transznacionális emberi jogi igényérvényesítés szempontjából a legígéretesebb jogszabálynak a külföldiek kártérítési igényeiről szóló, 1789. évi *Alien Tort Statute* (ATS)²⁶ tűnt, amely közel kétszáz éven át

„szunnyadt”, amikor is a jogvédők kreatív módon hivatkozni kezdtek rá az 1980-as évektől fogva annak érdekében, hogy nemzetközi emberi jogi ügyeket az Egyesült Államok bíróságai elé vihessenek. Az ATS megállapítja a szövetségi bíróságok joghatóságát a külföldieknek a nemzetközi jog megsértésére alapított kártérítési igényeire.²⁷ Önmagában az ATS azonban nem tudja megoldani a multinacionális vállalatok felelősségének problémáját, mivel a bíróságok számos körülményt mérlegelnek a transznacionális igényérvényesítés esetében, mint például a hatalommegosztás elvét, a „state action” (állami beavatkozás határai) doktrínát, az állami szuverenitásból adódó immunitást, nemzetközi udvariassági megfontolásokat, a „vállalati fátyol” problémáját²⁸ vagy a „forum non conveniens” (nem megfelelő fórum, ti. bíróság) elvét.²⁹

Halmi könyvének megjelenése után, 2013 áprilisában a precedensértékű Kiobel-ügyben az Egyesült Államok bíróságai jelentősen szűkítették az ATS hatókörét, azaz korlátozták a joghatóságot a külföldi emberi jogi ügyekben.³⁰ A fellebbviteli bíróság megállapította, hogy az ATS nem alkalmazható vállalatokra, mivel a vállalati felelősség nem olvasható ki a nemzetközi szokásjogból. Az ügy a Legfelső Bíróság elé került, amelynek döntését az „extraterritorialitás elleni vélelem” határozta meg. Eszerint vélelmezni kell, hogy a kongresszus főszabály szerint nem azzal a szándékkal alkotja meg a törvényeket, hogy az Egyesült Államok területén kívül alkalmazzák őket, kivéve, ha világosan kifejezésre juttatja ennek ellenkezőjét. Addig azonban, amíg a releváns magatartás bizonyos részét az Egyesült Államokban tanúsították, az ATS alapján benyújtott igények fenntarthatók. Az ítéletet követően az emberi jogi aktivisták számára sokkal nehezebb lesz egyesült államokbeli vállalatokat perelni külföldön kifejtett tevékenységük miatt (188–192. old.).

Az ATS-hez szorosan kapcsolódik a kínzás elleni védelemről szóló, 1992-ben elfogadott *Torture Victim Protection Act* (TVPA),³¹ amelynek alapján amerikai és külföldi állampolgárok indíthatnak eljárást kínzás és jogszerű eljárás nélküli kivégzés miatt. Az ATS-től eltérően nem joghatósági természetű, hanem megteremt a keresetindítás anyagi jogi alapját, definiálja a kínzást, valamint az önkényes kivégzést, és felelőssé tesz minden egyént, aki tényleges vagy színlelt hatóságként eljárva, vagy más állam joga alapján mást megkínáz vagy jogszerű eljárás nélkül kivégez.³² A harmadik jogi eszköz a terrorizmus áldozatait védő 1992. évi *Anti-Terrorism Act* (ATA),³³ amely a nemzetközi terrorizmus amerikai állampolgárságú áldozatait jogosítja fel kárigény érvényesítésére, az Egyesült Államok területén vagy azon kívül elkövetett cselekmények miatt, egyénnel és szervezetekkel (pl. bankokkal) szemben is (171–195. old.).

A könyv epilógusa az ismertetés címének is választott kérdésfelvetés: Úton a globális alkotmányosság felé? Halmi biztos benne, hogy ma már „nem fogalmilag kizárt alkotmányjogról beszélni a nemzetállam-

Accountable for Human Rights Violations. *Cuadernos de Derecho Transnacional* 4 (Octubre 2012), 2. szám, 408. old., Sarah Joseph: *Corporations and Transnational Human Rights Litigation*. Hart Publishing, Oxford–Portland, 2004. 10. szám, 17. old.

28 ■ Leegyszerűsítve: a multinacionális cégcsoport szervezeti felépítéséből adódóan nehézségekbe ütközik a felelősségi viszonyok tisztázása.

29 ■ Marion Weschka: *Human Rights and Multinational Enterprises: How Can Multinational Enterprises Be Held Responsible for Human Rights Violations Committed Abroad?* *ZaōRV*, 66 (2006), 629–631. old., Tévar: *i. m.* 409. old.

30 ■ *Kiobel v. Royal Dutch Petroleum Co.*, Decided April 17, 2013. A nigériai állampolgárságú, de az Egyesült Államokban élő felperesek (Kiobel asszony és társai) az ATS alapján keresetet nyújtottak be a szövetségi bíróságon, azt állítva, hogy az alperesek – meghatározott holland, brit és nigériai társaságok – segítették és ösztönözték Nigéria kormányát a nemzetközi jog megsértéseinek elkövetésében Nigéria területén. A nigériai kormány intézkedései miatt többen – közöttük Kiobel férje – életüket veszítették. Az ATS szerint: „A helyi bíróságok eredeti joghatósággal rendelkeznek valamennyi, külföldiek által indított, kizárólag kártérítési felelősség megállapítására irányuló polgári eljárásra, amennyiben a károkozás a nemzetközi jog sérelmével vagy az Egyesült Államok által kötött nemzetközi szerződés megsértésével történt.”

31 ■ Formailag az ATS „jegyzete” – 28 U.S.C. § 1350 note.

32 ■ Ekaterina Apostolova: *The Relationship Between the Alien Tort Statute and the Torture Victim Protection Act*. *Berkeley Journal of International Law*, 28 (2010), 2. szám, 640. old.

33 ■ 18 U.S.C. § 2331–2338.

mon kívül sem” (200. old.). Az alkotmányjog tehát – álláspontja szerint – elindult a globalizálódás útján, de természetesen egyelőre nem jósolható meg, hogy mikor lehet majd „transznacionális vagy kozmopolita alkotmányosságról” beszélni. „A világparlament, illetve az emberi jogi világbíróóság vagy akár csak a nemzetközi alkotmánybíráskodás megvalósulásának pillanatnyilag komoly akadálya az ENSZ jelenlegi struktúrája és az emberi jogok védelmében játszott szerepe.” (204. old.) Valóban, az emberi jogi normák nemzetköziesedtek ugyan, de átültetésük majdnem kizárólag nemzeti maradt. A kortárs nemzetközi és regionális emberi jogi rezsimek felügyeleti mechanizmusok, amelyek monitorozzák az államok és az egyének viszonyát. Nem alternatívái az alapvetően állami emberi jogi (alapjogi) koncepciónak.³⁴ Az Emberi Jogok Európai Bírósága még az erős európai regionális emberi jogi rezsimben is alapvetően az államok és az állampolgárok vagy a lakosok viszonyát vizsgálja. Az Emberi Jogok Amerika-közi Bíróságának esetében a helyzet hasonló.³⁵ Az államok központi szerepe a kortárs nemzetközi emberi jogi konstrukcióban az elismert jogok tartalmát illetően is egyértelmű. A legjelentősebb politikai részvételi jogok tipikusan (bár nem általánosan) az állampolgároknak korlátozódnak. Számos kötelezettségvállalás – például az oktatás vagy a szociális biztonság terén – csak lakosokra alkalmazható, külföldiekre csak akkor, ha az állam joghatósága alá kerülnek. Külföldi államoknak nincs nemzetközileg elismert emberi jogi köteletségük például a kínzás áldozatainak védelmére másik államban. Általában nincs is rá módjuk, hogy a meggyőzés eszközeinél tovább menjenek a kínzás (vagy más emberijog-sértés) külföldi áldozatai esetében, kivéve, ha elfogadnak olyan törvényt, mint a fent említett, egyesült államokbeli TVPA.³⁶ Ezért Halmai elsősorban a nemzeti bíróságokban bízik az alkotmányjogi globalizáció előrehaladása érdekében: a nemzeti (alkotmány)bíróságok az összehasonlító (alkotmány)értelmezéshez külföldi és nemzetközi jogot használva, a nemzetközi emberi jogokat közvetlenül alkalmazva hozzájárulhatnak a folyamathoz.

A bírói párbeszéd – vagyis a nemzetközi vagy külföldi bíróságok döntéseinek figyelembevétele, alkalmazása, a belőlük adódó következtetések levonása – minden bizonnyal előnyös a globális alkotmányosság elérése érdekében. Kérdés azonban, hogy a nemzetközi és a nemzeti bíróságok valóban érdemi párbeszédet folytatnak-e, vagy csupán párhuzamos monológok folynak egymás mellett?³⁷ A Közép-Európát átfogó kutatások egyelőre azt mutatják, hogy a nemzeti bíróságok általában akkor hivatkoznak nemzetközi vagy külföldi ítéletekre, ha azok alátámasztják az indoklást vagy nagyobb meggyőző erőt kölcsönöznek az érvelésnek – ez egyúttal befolyásolja a hivatkozott ítéletek kiválasztását is. Ritkán fordul elő, hogy nemzeti bíróság a belső jogi érvek helyett nemzetközi jogra alapozza a döntését, vagy nemzetközi bíróság döntésére hivatkozással változtat a gyakorlatán. Ez egyelő-

re még messze nem jelent konstruktív párbeszédet, és nem eredményezi a nemzetközi jog és gyakorlat organikus beépítését a jogalkalmazásba.³⁸

Mindazonáltal nem kell lemondani az optimizmusról. Halmai monográfiája azt bizonyítja, hogy érdemes vizsgálni, elemezni, mérni az alkotmányjog globalizálódásának folyamatát, s az általa vázolt esettanulmányok vagy esetenként felvillantott ügyek ehhez kiváló kiindulópontokat jelentenek. A könyv tehát lényeges kútfő és inspirációs forrás a globális alkotmányosság további hazai kutatása számára.³⁹ Fontos azonban, hogy nemcsak a szűk szakmai közeg számára élvezhető, hanem szól mindenkinek, akit érdekelnek a társadalomtudományok, aki kíváncsi a korszakjelenségek, globalizációs hatások megjelenésére az alkotmányokban és az alkotmánybíráskodásban. □

34 ■ Jack Donnelly: The Relative Universality of Human Rights. *Human Rights Quarterly*, 29 (2007), 2. szám, 281–306. old.

35 ■ Lásd még Tévar: i. m. 403. old.

36 ■ Jack Donnelly: *Universal Human Rights in Theory and Practice*. Cornell University Press, New York, 2003. 8., 14., 33–34. old.

37 ■ Lásd ehhez Nóra Chronowski – Erzsébet Csatlós: Judicial Dialogue or National Monologue? – The International Law and Hungarian Courts (megjelenés alatt, *ELTE Law Journal*, 2013)

38 ■ International law through national prism – the impact of judicial dialogue, <http://wpia.uni.lodz.pl/struktura/zespol-ds-funduszy-ue/realizowane-projekty/international-law-through-the-national-prism/about-the-project>

39 ■ Itt érdemes bevallani, hogy Halmai Gábor kutatásai orientáltak engem is a globális alkotmányosság koncepciója felé. Chronowski Nóra: Az alkotmányozás a globális alkotmányosság kontextusában. *JURA*, 2012. 2. szám, 51–59. old. és International and Constitutional Approach of Business and Human Rights (forthcoming; manuscript 2013). Available at http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2294129. Az utóbbi kutatást, és annak részeként ezt a könyvismertetést a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatja.

PERIFERIÁLIS KAPITALIZMUSOK

MIZSEI KÁLMÁN

Dorothee Bohle – Greskovits Béla:

Capitalist Diversity on Europe's Periphery

Cornell University Press, Ithaca, 2012.

304 oldal, \$75

A Bohle–Greskovits szerzőpáros ezzel az ambíciós művével elnyerte az összehasonlító politológia egyik legrangosabb díját, a Stein Rokkan-díjat. A könyvborítón idézett méltatások közül Mitchell Orensteiné emelkedik ki: „A *Kapitalista változatosság Európa periferiáján* az elmúlt évtized legfontosabb könyve a feltörekvő Európa politikai gazdaságtanának tárgykörében.” Hozzátehetjük: a könyv nagyon élvezetes, olvasmányos stílusban tárja az olvasó elé összetett mondandóját. Számomra különösen élvezetes volt teoretikus igényű művet olvasni arról a folyamatról, amelyhez gyakorlati munkám során az elmúlt csaknem negyedszázadban ezernyi módon kapcsolódtam, és amellyel kapcsolatban engem is foglalkoztat a kérdés, hogyan értelmezzük ezt a sok országra kiterjedő folyamatot.

SZEMLELET, IDEOLÓGIAI HÁTTÉR, MÓDSZEREK

A szerzőket a volt szocialista tábor nyugati „peremén” – az Európai Unióhoz sikeresen csatlakozó kelet-európai országokban – kialakult piacgazdaságok, szociális és politikai intézményrendszerek minősége, hosszú távú fejlődési pályája érdekli. A vizsgált országokon belül próbálják meghatározni a weberi értelemben ideáltipikus alrendszereket. Számomra rokonszenves interdiszciplinaritás hatja át az egész kötetet, sűrűn egybeszövídik benne a gazdasági, a politikai és a szociológiai elemzés.

A szerzők három ideáltipikus modellt látnak körvonalazódni az átalakulás bő két évtizedes történetében: a neoliberális, a „beágyazott” neoliberális és a neokorporatista modellt. Azt állítják, hogy e három modellel jól leírhatók a posztoszocialista átalakulások, illetve rezsimformációk trendjei azokban az országokban, ahol a demokratikus kapitalizmus sikeresen gyökeret eresztett.

A sikeresség méréséhez Polányi Károly *A nagy átalakulás* című, nagy hatású művének¹ háromdimen-

ziós (a piaci, a szociális és a politikai dimenziót átfogó) intézményi modelljét hatdimenziós, „gyémánt”-szerkezetté finomítják: a további három dimenzió a makroökonómiai szabályozásnak, a demokráciának, illetve a politikai rendszer korporatista egyeztetési mechanizmusainak mélysége, minősége. Polányi kapitalizmusszemléletét tekintik intellektuális kiindulópontjuknak. Ennek a – nagy világgazdasági válság és a fasizmus árnyékában írt – tanulmányának a szemléletét fogadják el az adott térség egész posztoszocialista időszakát felölelő vállalkozásuk keretének. Különösen vonzónak találják Polányi kapitalizmusfelfogásában azt, hogy egy örökké instabil rendszerről beszél, ahol az egymástól elkülönült gazdasági és politikai szféra állandó konfliktusban van, s ahol a vegytiszta (manapság és szerzőink által is „neoliberálisnak” is nevezett) piaci szabályozás különösképpen törekennye teszi magát a piaci rendszert is. A megzabolázatlan kapitalizmus örök konfliktusban áll a politikai szférával, a piaci mozgások állandó társadalmi feszültségeket okoznak, amelyeket a piac „beágyazásával” szüntelenül orvosolni kell.

Polányi szellemében fogalmazódik meg a kötet alap gondolata: „végső soron általánosságban a politikai rendszer, konkrétan az állam feladata, hogy a kapitalista fejlődést fenntartható mederbe terelje.” (182. old.) Ez egyben azt is jelenti, hogy a szerzők sokrétűen és számomra meggyőzően érvelnek amellett, hogy politikai választás kérdése, nem pedig bármiféle eleve adott történelmi vagy földrajzi determinizmus terméke az, hogy mely országok, országcsoportok milyen kapitalista utat választottak. A túlságosan akadémikusodó vagy bizalmatlan olvasó itt azért megkérdezhetné, hogy az elemzett országok kiválasztása – a szovjet birodalom nyugati peremvidéke – nem sugall-e mégiscsak valamiféle, tágabb értelemben vett földrajzi vagy kulturális meghatározottságot. Nincs-e abban mégiscsak valami, hogy éppen ebben a földrajzilag pontosan meghatározott sávban helyezkednek el a kapitalista átalakulást sikerrel megvalósító országok – ahol is a siker egyik kritériuma a piacgazdaság és a demokrácia egyidejű, tartós intézményesülése? Arra nem is kapunk részletes magyarázatot, hogy miért épp ezekkel az országokkal foglalkozik a könyv, és a tőlük keletre fekvőkkel már miért nem, és végül: van-e ennek valamilyen következménye a számba vett ideáltípusokra nézve?

A választott kereten belül azonban a szerzők valóban meggyőznek arról, hogy nem volt eleve történelmileg

¹ ■ Polányi Károly: *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Napvilág, Bp., 2004.

vagy földrajzilag determinált, melyik ország milyen modellt fogad el, sőt néhány meglepő politikai választás is született. A posztoszocialista átalakulás sikerét szerintük az méri, mennyire képes a politikai rendszer a piaci hatékonyságot megfelelően összekapcsolni a hatékony szociális hálóval, illetve hogy milyen jól tudja kombinálni hosszú távon a gazdasági szabadság, a társadalmi kohézió és a politikai szabadság hármastételét a rendszer fennmaradása érdekében.

MIRŐL SZÓL A KÖNYV?

A három ideáltípus és az egyikbe sem igazán besorolható „Délkelet-Európa” országcsoportonkénti összehasonlító elemzését kapja az olvasó. A sokrétű, gazdag bevezető elemzés szempontjai: a kapitalista szabályozás kiépülésének üteme, a piaci szabályozás mélysége, az átalakulás költségei és kezelésük módja, valamint a politikai demokráciáknak a kapitalista átalakulás minőségére kiható jellemzői. Az ily módon megalkotott tipológia egyes, ideáltipikusan meghatározott csoportjait – amelyek a neoliberais-balti és a beágyazott neoliberais-visegrádi esetben egyben szubregionális csoportokat is jelentenek – és kialakulásuk folyamatát mutatja be a könyv 3–5. fejezete. Ez a sokdimenziós leírás igazi mestermunka, és már önmagában is nagyon fontos adalékokkal szolgál a kelet-közép-európai gazdasági-politikai átalakulások megértéséhez. A 6. fejezetben pedig a szerzők áttekintik, hogyan reagáltak az egyes alrégiók az elmúlt évek nemzetközi gazdasági válságára. Végül a könyv egy tágabb kitekintést is tartalmazó összefoglalással zárul.

REGIONÁLIS ÖSSZEHASONLÍTÓ ELEMZÉS

A posztkommunista átalakulás fájdalmait enyhíteni hivatott kompenzációs mechanizmusok elemzése rávilágít az ideáltipikus, illetve szubregionális csoportok közötti karakteres különbségekre. A piaci reformok bevezetése során a balti államok kisebb vámkokat és kisebb mértékű költségvetési támogatást alkalmaztak, mint a visegrádi négyek, Szlovénia pedig erősebben védte a szocializmusból megörökölt iparát. A baltiak a külföldi befektetések ösztönzésének kérdésében is közelebb álltak a tisztán piaci szemlélethez, és a visegrádi országoknál jóval ritkábban éltek a befektetésösztönzés eszközeivel. A szerzők innovatív mérőeszközöket alkalmazó kalkulációja szerint – amellyel mérni tudják mind a piacosság sebességét és mindenkor mélységét, mind külön-külön az egyes támogatási formák, így a vámvédelem, a közvetlen költségvetési támogatás stb. hatását – a balti országok akkor is ragaszkodtak a piaci szabályozáshoz, amikor a 2000-es években már inkább több iparvédelmi támogatásra is lett volna pénzük.

Eredeti és ötletes az állampolgári politikai aktivitás szintjének a szerzők által bevezetett mérése is. Ebből kiderül, hogy a balti országok a részvéte-

li demokrácia dimenziójában mindkét vizsgált évtizedben – bár csökkenő mértékben, de – elmaradtak a visegrádi országoktól és Szlovéniától, az állam „irányító kapacitását” tekintve viszont, a szovjet múltat sokkal gyorsabban maguk mögött hagyva, felzárkóztak Szlovéniához, megelőzve a visegrádi országok átlagát.

A gazdasági összehasonlítás központi állítása az ipar elmúlt két évtizedes átalakulására vonatkozik. Iparági részletezettségű statisztikai elemzésükből a szerzők azt a következtetést vonják le, hogy az iparági szerkezeti változás trendje a visegrádi országokban és Szlovéniában gyökeresen más, mint a többi vizsgált országban, azaz a balti államokban, illetve Romániában és Bulgáriában. A nemzetközi tőkebeáramlás segítségével a kilencvenes évektől kezdve az előbbi országcsoport sokkal sikeresebben mentette át a szocializmusban, illetve több helyütt már azt megelőzően is, elsősorban a „komplex iparágakban” – gépipar, elektronikai és optikai ipar, vegyipar – kialakult ipari kultúrát. A balti és a balkáni országok csak a kevésbé „értékes” iparágakba vonzottak jelentősebb tőkét, így a korábban felépült ipari kultúra nagyrészt elveszett. Gondolom, ez az eredmény Romániára és Bulgáriára nézve kevésbé meglepő, mint a balti országokra. Különösen Észtországról mondható el, hogy a nemzetközi sajtóban róla kialakult kép – „internetvezérelt kis technológiai központ” – és az itt felsorakoztatott adatok értelmezése alapvetően különbözik.²

2 ■ A sok példa egyike: A. A. K.: The Economist explains. How did Estonia become a leader in technology? www.economist.com/blogs/economist-explains/2013/07/economist-explains-21. (2013. július 30.)

3 ■ Az ismertetés során többször kitérek majd a könyvvel kapcsolatos egyik fő hiányérzetemre: a baltiakkal kapcsolatos túl szigorú, ezzel szemben a szlovén neokorporatista modell túl kritikátlan elemzésére. Az ismertetésben elsősorban a könyv vonalvezetését próbálom követni, így kerül elő ez a téma többször, hiszen a kötet is – jól követhetően – olyan kronológiát alkalmaz, amelyben az országok és országcsoportok többször kerülnek elő. Először az általános összehasonlításban, az első és második fejezetben, majd a harmadiktól az ötödik fejezetig, az országcsoportok részletesebb elemzésekor, illetve a hatodik fejezetben, amely a 2008-ban kezdődő válság időszakában a különböző országcsoportok reakcióját taglalja.

4 ■ A „currency board” jellegű monetáris politikának létezik „monetáris tanács” fordítása is, de a valutatábla jobban kifejezi azt, hogy itt valójában a jegybanki pénzkibocsátás, valamint költségvetési deficitet illető állami diszkréció teljes feladásáról van szó – legalábbis akkor, amikor ez a rendszer meghatározott elvei szerint működik, és nem cselezik ki. Itt tehát lényegében arról van szó, hogy az állam nem bízik abban, hogy felelősségteljesen tudna hosszú távon ezekkel a gazdaságpolitikai eszközökkel élni és nem visszaélni. Továbbá előnye a rendszernek, hogy bevezetésekor – ami mindig válságidőszakokban vagy után történik – az állam nagy bizalmat kap a piacoktól, ha azok úgy ítélik meg, hogy az új rendszert funkcionálisan alkalmazzák. Es ez a „bizalmi jutalom” aztán segít a makrogazdasági stabilitás megteremtésében.

5 ■ Az ebben a könyvben neoliberais-ként jellemzett megközelítés talán leghatásosabb és leglelkesebb szószólója Anders Åslund. Lásd például *How Capitalism Was Built: The Transformation of Central and Eastern Europe, Russia, and Central Asia*. Cambridge University Press, New York, 2007. Ugyanőtöle részletesebben a valutatábláról és megvédéséről Lettországból a válság idején, Valdis Dombrovskis társszerző-

A visegrádi országok kialakult helyzetét a szerzők félközpontinak (*semicore*) minősítik. Iparszerkezetük a nyugat-európai kisállamokéhoz hasonlít ugyan, ám a tőkeellátottságot, a technológiát és a felső menedzsmentet illetően továbbra is a fejlett országok nagyvállalataitól függenek.

A makrogazdasági szabályozással foglalkozó összehasonlítás rövid: mindössze egy oldal plusz egy táblázat. Ám még ez az ügy súlyához képest szűkre szabott elemzés is némileg ellentmond a szerzők azon igyekezetének, amellyel a balti országokat mindvégig a rossz, de érdemtelenül ajnározott tanuló szerepébe igyekeznek szorítani. Miközben a táblázat kétségkívül rávilágít a balti fejlődési történet egy nagy gyengéjére – az országban működő külföldi bankok erőteljes hitelezése a 2000-es évtizedben a folyó fizetési mérleg súlyos romlásához és a magánszektor eladósodásához vezetett –, a figyelmes táblázatolvasó azt is látja, hogy a balti országok, viharos piacgazdasági és intézményi fejlődésük következtében, a szerzők által választott mutatók többségében is a visegrádi országok és Szlovénia elé kerültek.³ Inflációs átlaguk alacsonyabb, és a konszolidált állami költségvetés hiánya, illetve adóssága kedvezőbb képet mutat, mint a náluk sokkal jobb feltételekkel rajtoló visegrádi országok és Szlovénia. A szerzők általában is kritikusan szemlélik a jegybankok függetlenedését – részleges kivonódását a politika alól –, különösen pedig a balti országokban a jegybanki funkció valutatábla-alkalmazásán⁴

vel (aki miniszterelnök volt a tárgyalt időszakban): *How Latvia Came through the Financial Crisis*. Peterson Institute for International Economics, Washington, DC, 2011.

6 ■ Az erre vonatkozó bőséges irodalomból illusztrációként David A. Leon: Trends in European life expectancy: a salutary view. *International Journal of Epidemiology*, 2011. 1–7. old. A szerzőknek a 47. oldalon, a táblázatban a férfiak átlagos várható élettartamára vonatkozó számítása tévesnek, a valóságosnál rosszabbnak tűnik az elérhető statisztikai adatok tükrében. Módszertani hiba, hogy a szerzők kiindulópontnak 1989-et veszik; ez a balti államokban semmiképp sem indokolt, hiszen csupán 1992-től tekinthető függetlennek, az átalakulás onnantól számíthat csupán. Ha a velük kapcsolatos adatok 1991-ben indulnának, még egyértelműbb lenne a drámai javulás, amelyet az átalakulás a férfiak (és hozzátehetjük: a kisgyermek) életben maradási esélyeiben okozott. Egyébként 1989 mint bázis a szovjet adatok értelmezésében további problémát okoz: a hosszú távú adatsorokon jól látható és közismert tény, hogy a Szovjetunió európai részében az egészségügyi romlás a hetvenes években kezdődött. 1985 után hirtelen mesterséges javulás áll be a férfiak statisztikai várható élettartamában, amelyet Gorbacsov teljességgel fenntarthatatlan, az alkoholfogyasztást drákói szigorral korlátozó intézkedései okoztak átmenetileg. Az 1991 utáni átalakulás ezzel szemben e téren tartós javulást és a nyugati tendenciához való felzárkózási folyamat kezdetét eredményezte.

7 ■ Rezsimen itt a szerzők által felállított különböző ideáltípusokat értem.

8 ■ John Williamson elemzése nyomán terjedt el ez a kifejezés a kilencvenes évektől és vált idővel a „neoliberális” szinonimájává, különösen baloldali politológusi körökben. A kifejezés eredeti alkalmazására lásd: John Williamson: What Washington Means by Policy Reform. In: uő (ed.): *Latin American Readjustment: How Much Has Happened*. Institute for International Economics, Washington, 1989. Egyébként maga Williamson sem szereti a fent említett ideológiai töltetet, amelyet a kifejezésre az idők során ragasztottak.

keresztül történő csaknem teljes feladását. Nincs erre vonatkozóan egyszerűen általánosítható tapasztalat, azonban a közgazdász elemzők többsége számára a balti sikerek egyik kulcsa az, hogy az ott érvényesített valutatábla jellegű jegybanki funkciót az egész időszakban képesek voltak fegyelmezetten fenntartani, még a 2008-ban elkezdődő drámai mélységű válság körülményei között is.⁵

Az átalakulás társadalmi költségeinek összehasonlítása is fontos és újszerű része a könyv gondolatmenetének. Ezek mértékét, jelentőségét az első, általános összehasonlítást és az átalakulást nagy vonalakban bemutató fejezetben, valamint a baltiokról szóló harmadik fejezetben a szerzők nagymértékben eltúlozzák, és gyakran téves következtetéseket fogalmaznak meg. Többek között a gyermekhalandóság „drámai növekedéséről” és a férfiak várható élettartamának mély csökkenéséről írnak, miközben ennek épp az ellenkezője igaz. Mindkét mutató éppenséggel jelentős javulást jelez – az egész térségben.⁶ Ezek a mutatók különösen a balti országokban a kései szocializmus időszakában romlottak drámaian, majd az átalakulás kezdete után szinte azonnal – 1994 körül – vettek szintén drámai, soha nem tapasztalt pozitív fordulatot, ahogy Leon statisztikái jól mutatják. Az az ideológus narratíva tehát, amely sok helyen olvasható, és amelyet ez a kötet is mintha kritikátlanul átvenne, miszerint a lakosság számára csupán az átalakulás „aranykorában” fordult volna érezhetően jobbra az élet, és mindez csak átmeneti lehetett (különösen a balti országokban), alapvetően téves. Az átalakulás – különösen a balti országokban – hatalmas és tartós javulást hozott az életesélyekben, a gyermekhalandóságot és a várható élettartamot tekintve egyaránt.

A fejezet valóságos problémákat tár fel mind a piaci berendezkedés, mind a demokrácia alacsony társadalmi elfogadottsága terén. Ezt a szerzők szintén kiválóan felépített adatbázis segítségével méri.

Bohle és Greskovits magyarázatot keres a szerintük karakteres rezsimkülönbségekre⁷ a balti országok és a visegrádiak között. Megállapítják, hogy a korai reformok kialakításában fontos szerepet játszó reformer elitek elsősorban neoliberális szellemi forrásokra támaszkodtak, és koalíciót kötöttek a vezető neoliberális nemzetközi tanácsadókkal. A szerzők némileg túlzóan kötik össze mindezt az IMF és a Világbank „washingtoni konszenzusként”⁸ aposztrofált világnézetével és tanácsaival. Kezdetben ugyanis különösen a korai lengyel és észti reformok radikálisizmusa, a megvalósítás szándékolt üteme kételkedést váltott ki Washingtonban, és csak a reformerek felkészültsége, illetve eltökéltsége győzte meg a nemzetközi pénzügyi szervezetek munkatársait és vezetőit arról, hogy támogassák őket. A lengyel, majd az észti reformok átütő sikere azonban e szervezetek vezetőit is radikalizálta, amit a kötet már helyesen mutat be.

Kiváló annak elemzése, hogy egyes országokban a nemzeti identitás hangsúlyozására építő „kompenzációs” politikával szereztek támogatást a radi-

kális reformokhoz, míg más országokban inkább az átalakulás szociális fájdalmainak enyhítésén keresztül vezetett az út. Ez lényeges rendszerkülönbségeket indukálhatott. Ezen az alapon „idealista” és „materialista” politikai válaszokat különböztetnek meg. Jelentős különbségek vannak azon országok között, amelyekben érvényesült az állami kontinuitás, szemben azokkal, ahol ez nem érvényesült a tekintetben, hogy mennyire láttak értéket vagy megsemmisítendő nehezéket a szocializmusból örökölt intézményekben, társadalmi berendezkedési modellben. Bohle és Greskovits szerint a visegrádi és a balti modellek különbségének ez az alapja. A baltiakra ugyanakkor szükségük volt egy olyan átalakulási stratégiára, amelyik nemzetállamuk építését a leghatékonyabban segíti az orosz kisebbség fenyegetőnek megélt jelenléte mellett – ebben is a radikális piaci reformok jöttek kézre.

Az átalakulás második szakaszában – akkortól kezdve, amikor az EU-csatlakozási perspektíva az Európai Uniót a legfontosabb külső befolyásoló szerepébe repítette, illetve amikortól a reformok szociális költségei a belpolitikai helyzetet jelentősen módosították, és sok helyen a kommunista utódpártokat segítették újra hatalomba – a külső tényezők támogaták meg hatékonyan a „neoliberális” reformprojekt folytatását. A kötet sommásan az EU-t és a „nyugat-európai országokat” a neoliberális paradigma támogatóinak állítja be. Ezt én túlzónak és elnagyoltnak érzem. Az EU itt a „szabályozó állam” támogatójaként mutatkozik, és ezzel olyan ideológiai töltetet kap, amit mások talán egyszerűen a jogállamiság teljesen magától értetődő elmélyítése támogatásának tekintenek. Megjegyzem, hogy a könyv a „neoliberális” kategóriát általában is olyan tágan értelmezi, hogy rengeteg minden belekerül. Említettem a nemzetközi pénzügyi szervezeteket, amelyek már a nyolcvanas években is éppen azokkal a radikális piaci párti közgazdászokkal álltak éles vitában, akik tanácsaikkal jelentős mértékben járultak hozzá térségünk reformjaihoz. Elég itt illusztrációként utalni Jeffrey Sachs konfliktusaira az IMF-fel és a Világbankkal, amelyek egyik forrása éppen Sachs reformradikalizmusa volt a makrogazdasági stabilizálás, külkereskedelmi nyitás és privatizáció terén. A nemzetközi szervezetek csupán a kezdeti elsőpró lengyel és észti sikerek után kezdtek „felzárkózni” Sachshoz és radikális csapatához. Bohle és Greskovits mindezt és az EU befolyását a „neoliberális” címszó alá söpri, amivel túlságosan relativizálja a nagyon jelentős különbségeket a reformokat befolyásoló intézményi és magántanácsadók között. Végezetül a „tisza neoliberális” jelző használata a balti országokban kiépült rendszerekre azért is problematikus, mert ezekben az országokban az állami újraelosztás aránya állítólag a GDP 30–38 százaléka. Ez mind nemzetközi, mind történeti összehasonlításban magas arány, semmiképp sem jellemzi egy megszállottan neoliberális program következetes megvalósítását.⁹ Végül pedig a 2010-es politikai for-

dulat utáni magyar gazdaságpolitika is a neoliberális jelzőt kapja, ami különösképpen aggályos – erre még visszatérek.

Nagyon izgalmas, amit a szerzők a multinacionális vállalatok szerepéről feltárnak. Indokoltan teszik fel a kérdést, hogy ha a radikális reformok belső és külső támogatóinak igaza lenne, akkor miért a visegrádi és nem a balti államokba áramlott legnagyobb arányban a „komplex iparágakat” képviselő külföldi tőke. Válaszuk: míg a kilencvenes évek első felében a balti országok éppen csak kijöttek a szovjet rendszerből, addig a visegrádi térségben legalábbis Magyarország és Lengyelország korábbi reformjaik miatt már fogadni tudták a külföldi tőkét.

Miért konzerválódott a későbbiekben is a visegrádi országok kezdeti előnye? Ezekben az országokban az általános jogi keretek kialakulása és az infrastruktúra javulása mellett komoly beruházási támogatások meglétét dokumentálja a könyv, míg a balti országok kevésbé voltak hajlandók ilyen kedvezményeket megadni. Így a visegrádi térségben a szocializmus idején és bizonyos mértékig – különösen Csehországban – a kommunista uralom előtt kialakult ipari kultúrát lényegesen nagyobb arányban voltak képesek és hajlandók átmenteni, mint a balti országokban. Nem igaz tehát, hogy a szigorúbban piacosító, „tisza neoliberális” berendezkedések ipari versenyelőnyt szereztek volna a visegrádi országok puhább, „beágyazottabb” rezsimjeivel szemben. Sőt a külföldi befektetést egyáltalán nem előnyben részesítő, de korábbi reformjai, ipari kultúrája és fokozatos reformjai alapján Szlovénia is sokkal nagyobb arányban vált a komplex ipari beruházások célszavává a nemzetközi vállalatok számára, mint a baltiak.

Nagyon érdekes és fontos elemzés ez. Három kérdés azért számomra megválaszolatlanul marad.

1. Az talán csak részletkérdés, hogy a piaci méretre vonatkozó megfontolások játszottak-e szerepet a fenti fontos tényezők mellett. A visegrádi térség mintegy 65 milliós lakosságával szemben a balti térség nem egészen 7 milliója áll. Lehetett-e ez fontos telephely-kiválasztási szempont?

9 ■ A legfrissebb nemzetközi összehasonlító adatok (http://en.wikipedia.org/wiki/Government_spending, valamint <http://www.heritage.org/index/explore?view=by-variables>) alapján a balti államoknak a GDP újraelosztására vonatkozó mutatói a 38-40 százalékos szűk sávban mozognak, s ez egyáltalán nem mondható feltűnően alacsony aránynak.

10 ■ Nomádnak nevezik a szerzők azt a befektetői típust, amelyik könnyen jön, de könnyen is távozik, és a telephelyét a rövid távú előnyök függvényében határozza meg.

11 ■ <http://www.hwsz.hu/hirek/18139/immár-vegleges-megszunik-hazankban-a-merevlemez-gyartas.html>

12 ■ Egy részlet, amelyet inkább csak azért említek, mert részt vettem az ezzel kapcsolatos álláspont kialakításában: a magyar adósság átalakításának nem az volt a legfőbb nehézsége, hogy a zöme magánbankok felé irányult, hanem hogy a nyolcvanas években nagy tömegű, főleg japán bankok által kibocsátott kötvényadósság gyűlt össze. Ennek kezelését ítélte meg akkor a Magyar Nemzeti Bank vezetése és a miniszterelnök úgy, hogy egy átütemezési kezdeményezés kockázata és esetleges költsége nagyobb, mint a további zavartalan fizetése.

2. Módszertanilag fontosabb kérdés viszont, hogy egy ennyire fontosnak tartott tényezővel kapcsolatban, mint a befektetések minősége, egy csupán iparági mélységű statisztikai elemzés elegendő-e arra, hogy olyan messzesemenő jellegzetességeket, mint komplex és egyszerű, türelmes és nomád,¹⁰ kielégítően meghatározzon? Egy magyar példa, az IBM-é: a könyv módszertani megközelítése alapján a székesfehérvári merevlemezgyár mindenképpen a kívánatos, tőke- és szaktudásintenzív kategóriába tartozik. Ez a gyár a kilencvenes évek közepén létesült a Videoton romjain, exportja pillanatok alatt évi egymilliárd dollár körüli szaladt fel, majd néhány év múlva az IBM szedte a sátorfáját,¹¹ és továbbállt Kínába. Mennyivel „türelmesebb” ez a vállalkozás, mint bármely egyéb iparágbeli, „nomádnak” tekintett befektetés?

3. Végül pedig más helyütt a szerzők említik, hogy a külföldi működő tőke beruházásainak összességében mekkora százalékát teszik ki a türelmesnek és jónak tekintett ágazatok. Ez még a visegrádi országokban is összességében nem olyan nagy, 10 százalék körül szóródik. Nem túlzás-e a befektetések töredékét kitevő szektorok ennyire elsőrendű, rendszert meghatározó jelentősége ebben a könyvben?

A magyar és a lengyel átalakulás kezdeti feltételeinek, az előnyöknek és hátrányoknak kiváló összehasonlító elemzését olvashatjuk.¹² A szerzők szintén árnyalt elemzéssel mutatják be, hogyan vezettek a különböző privatizációs utak egyaránt a lényegében külföldi működő tőke által dominált kapitalizmushoz a visegrádi térségben. Nagyon érdekes és alapos a háromoldalú – a kormány, a tőke és a foglalkoztatottak képviselői közötti – egyeztetések történeti áttekintése a különböző országokban, és annak bemutatása, hogy ezek a fórumok a visegrádi térségben sokéves politikai ingadozás után lényegében mindenütt kiürültek, vagy éppen meg is szűntek. Ez az intézmény igazából csak Szlovéniában maradt tartósan olyan fontos helyzetben, hogy a makrogazdasági döntéseket folyamatosan és érdemben befolyásolja. Meglepő részlet, hogy a szerzők Mečiar Szlovákiájában látták a Szlovénia-

ban megvalósult neokorporatista modell ígérését, aminek azonban „Mečiar növekvő autoritarizmusa végül is nem engedett mélyebb gyökereket eresztetni”. A visegrádi országokban a kormányok végső soron akkor használták a szakszervezeteket, amikor nehéz helyzetekben szükségük volt rájuk. Általános tendenciaként azonban egyre szűkítették a szakszervezeti hatásköröket, és ebben a baloldali kormányok sem sokban különböztek a jobboldaliaktól. A válság-

programok pedig, amikor alkalmazták őket, a szakszervezetek bevonása nélkül, többnyire titokban készültek, és puccsszerűen vezették be őket. Erre a magyar Bokros-csomagot is például említik.

Ellentétben a társadalmi konzultáció intézményesítésének alacsony fokával – és annak hiányát ellensúlyozandó is –, a visegrádi országokat bőkezű jóléti politikák jellemzik; ezen belül a nyugdíjasok előnyös helyzetbe juttatását a demokratikus politika logikája magyarázza leginkább. A beágyazott neoliberális rezsim így magasabb állami kiadásokkal működik, mint a „tisztán” neoliberális: többet költ iparpolitikára – ráadásul az ide tartozó országok egymással versengenek is – és jóléti célokra. A tanulmány meggyőzően mutatja be, hogyan kombinálódott a visegrádi négyek kormányzatai életében a szocializmus felbomlása után

a példátlan politikai kooperáció egyes területeken a külföldi nagyberuházókért folytatott és kedvezményekkel, vállalati adócsökkentések sorozatával megvívott kemény versennyel, és hogyan vált a külföldi tőkebefektetés az újraiparosítás motorjává.

A külföldi tőke sikeres bevonása végül is globális viszonylatban is mérhető nagy sikert hozott a visegrádi négyek számára. A négy ország „Európa egyik legnagyobb, határokon átvelő, exportorientált komplex ipari klaszterévé alakult át”. Szintén izgalmas, hogy mindez – ahogy a szerzők nagyon gazdagon és meggyőzően bemutatják – nem egy kezdeti terv alapján, még csak nem is a visegrádi együttműködés sikereként, és nem is úgy történt, mint a balti országokban, ahol Észtország példája húzta a többieket. A szerzők helyesen fogalmazzák meg – és hagyják nyitva – a hogyan tovább kérdését: azt, hogy ez

a külső tőkére alapozott, de mégiscsak a fejlődési centrumnak ma még csak a peremére elérő folyamat elvezeti-e ezeket az országokat egy olyan státushoz, amikor nemcsak iparági szinten, hanem a nagyvállalatokon belüli munkamegosztás minőségét nézve is a fejlődés élvonalába kerülhetnek. Ahogy fentebb hivatkoztam: a szerzők számítása szerint a külföldi befektetéseken belül az ipar részaránya a legjobb időszakban elérte a 20 százalékot, míg a „komplex iparágaké” 10 százalék körül szóródott. Vajon a nemzetgazdaságon belül ez a mégiscsak viszonylag kis részarányt elfoglaló terület annyira meghatározó a nemzeti fejlődésben, mint amennyire centrális helyet kap a kötetben? Ez a kérdés azért is fontos, mert a „komplex iparágaknak” kulcsszerepük van a szerzők ideáltípusainak nemcsak felállításában, hanem értékelésében is, és éppen ez a terület az egyik fő forrása a balti országok átalakulását érő a kötet egészen átívelő metsző kritikának.

A „beágyazott neoliberális” – visegrádi – országok költségvetéseit komoly hosszú távú szerkezeti nyomás alá helyezte a külföldi tőkét vonzó iparpolitika és a csak kevésbé megreformált, nagyvonalú jóléti állam. Ez utóbbi funkciója az átalakulás felett érzett társadalmi elégedetlenség kordában tartása volt. Ezt a két jellegzetességet együtt tekintik a szerzők a „beágyazott neoliberális” rendszer fő ismérvének. A költségvetési probléma tágabb aspektusa az, hogy a tagországok elkötelezték magukat, hogy a nemzeti valutát euróval váltják fel, amit – legalábbis a könyv tárgyalta időszakban – társadalmi támogatottság is övezett. A jóléti kiadásokhoz ragaszkodó politikusok azonban rendre konfliktusba keveredtek Csehországban, Lengyelországban és Magyarországon az euro adaptálásának szempontjait szem előtt tartó jegybanki vezetőkkel. Az euro bevezetése elhúzódtott – ez a rossz makrogazdasági koordináció vált a beágyazott neoliberális rendszer harmadik fő jellemzőjévé. Szlovákia ebben kivétel, az új nemzetállam generálta büszkeség elegendő támogatást nyújtott a jegybanki szempontok folyamatos tiszteletben tartásához. A kései indulás – a Mečiar-időszakban elvesztegetett évek – utáni gyors felzárkózás szándéka és lendülete ebbe az irányba hajtotta a szlovák politikát. Így a sereghajtóból éltanuló lett, és az ország a visegrádi térségben elsőként, 2009-ben beléphetett az euroövezetbe.

Mindennek olvastán felmerül a kérdés: a földrajzi közelségen és a „komplex iparágak” FDI-történetén kívül mi indokolja mégis a szlovák utat a magyarral egy kategóriában tartani, illetve miért nincs az 1998 utáni szlovák út sokkal közelebb a baltiakéhoz, mint a magyarhoz? Valóban ennyire meghatározó volna a „komplex iparágak” története? Nem lehet-e, hogy a makrogazdasági stabilitáshoz, illetve a másik oldalról közelítve, a fiatal demokráciákban a fegyelmezettebb viszony a demagóg populizmus-hoz hosszú távon fontosabb a „komplex iparágak” sztorijánál? Az is feltűnő – ezen azonban a szerzők

átsiklanak –, hogy a neoliberális proféták közül hiányoznak a magyar nevek. Az észrt Mart Laar, a lengyel Leszek Balcerowicz, a cseh Václav Klaus és még a szlovák Dzurinda is nagy figyelmet kap, magyar liberális történeti figurát azonban a szerzők nem említettek. Ez mélyebb különbséget jelez Magyarország és a három másik, beágyazott neoliberálisként jelzett ország között. A felsorolt vezetők erőteljesen hangsúlyozták a reformokat, ezen belül a koravén jóléti állam problémáját és a költségvetési egyensúly fontosságát. Magyarországon ez a szempontrendszer csak nagyon rövid időre és elszigetelten jelenhetett meg. A költségvetési egyensúly mint közösségi érték is csupán egyszer, a Bokros-csomag idején jutott kiemelt elvi szerephez. Az is egy pragmatikus és szintén „beágyazott” intézkedéscsomag volt. Másként: Magyarország fontos jellemzőket alapul véve már a kezdetektől „kilógott a sorból”, eltért a többi visegrádi országtól – ezt Bohle és Greskovits elemzése nem tudja eléggé értelmezni. A kemény költségvetési korlát megléte vagy hiánya rendkívül fontos az átalakuló országok gazdasági, de hosszú távon szociális teljesítménye szempontjából, ám hogy melyik országban kezelték szigorúbban vagy felelőtlenebbül, populistábban a makroegyensúlyt, nem tűnik levezethetőnek az ideáltípusokból.

A BALTI ÚT ÉRTELMEZÉSE ÉS ÉRTÉKELÉSE

A balti államok rendszerevolúcióját bemutató fejezet egyik figyelemre méltó vívmánya, ahogy hozzáköti a radikális neoliberális reformokat a politikai demokrácia sajátos, a titulás nemzethez nem tartozókat – lényegében az oroszokat – eleinte kizáró, csak fokozatosan az állampolgársághoz engedő nemzetépítési politikához. Mivel az oroszok valószínűbben szavaztak volna baloldali pártokra, ez a kezdeti kritikus időszakban relatív értelemben arányaiban növelte meg a neoliberális program támogatottságát. A fejezet szintén meggyőzően és kiváló, szellemes elemzéssel mutatja be a politikai választás – makrogazdasági újítások – és a szűkös szociális, különösen nyugdíjkiadások logikai összetartozását.

Ugyanakkor a szerzők a könyv további részeiben is kitapintható ellenérzésekkel viszonyulnak a balti úthoz. Ez megnyilvánul a gyakran egyenesen lekezelő nyelvhasználatban, illetve a balti eredmények nem kellő figyelembevételében. Csak néhány példa: „a balti országok szenvedték el a legsúlyosabb transzformációs recessziót” – írják. (old.) Nos, ha a szovjet időszak utolsó éveinek az egész birodalomra kiterjedő mélyrepülését tekintenénk, akkor még akár majdnem igaz is lehetne ez az állítás. Valójában azonban a függetlenség elnyerése után a balti államok rendkívül hamar – Lettország két, Észtország három év után – viharos növekedési pályára tértek. A témát nem ismerő vagy éppen a piaci szabályozással szemben bizalmatlan olvasóban a szerzők azt a tévképzetet alakíthatják ki így, hogy a balti

államokban a piaci rendszer bevezetése, és nem a szovjet rendszer (és főleg piac!) brutális összeomlása okozta a visszaesést. Ugyanezt a tévképzetet erősítik az olyan kitételek, mint „a radikális piacosításból és gazdasági szerkezetváltásból adódó társadalmi veszteségek” (119. old.) – természetesen voltak ilyenek, de ha nincsenek bemutatva az átalakulást megelőző időszak nagyságrendileg sokkal nagyobb veszteségei, akkor bizony a kép félrevezető.¹³ Különösen úgy, hogy a fent már idézett téves állításokkal társul a férfiak és gyermekek halandósági mutatóinak romlása. Ezek bizony romlottak a Szovjetunióban, s benne a balti országokban is, de az 1970-es évektől, majd a piaci és demokratikus átalakulás kezdete után nem sokkal a független balti államokban erőteljes javulásnak indultak! Ugyancsak ideologikus megfogalmazás, hogy Észtországnak az egész térségben egyedülálló és globális összehasonlításban is „majdnem példátlan” növekedését „Észtország viszonylag kielégítő gazdasági teljesítményeként” jellemzik.

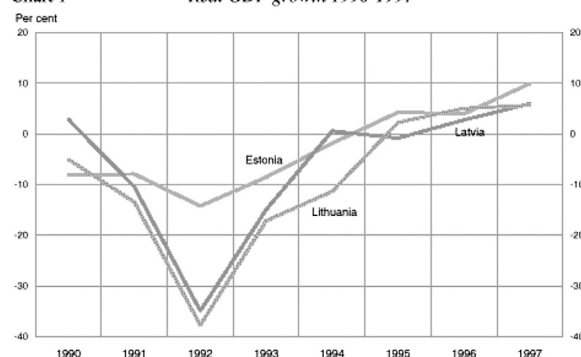
Lenézően szól a könyv a balti országok politikusai körében uralkodó korrupcióról is. Csupán a délkelet-európai térség országaival kapcsolatban használnak a szerzők hasonlóan elítélő nyelvezetet a korrupció területén. Mindez gyökeresen ellentmond a tényeknek. A Transparency International legfrissebb – 2012-es – korrupciós indexe alapján például a tárgyalt országok közül a legkevésbé korrupt Észtország, a térségben második Szlovénia. És mindhárom balti ország előbbre van, mint a visegrádiak között ebben sereghajtó Szlovákia. Az átlag a baltiaknál 57 pont, míg a visegrádiaknál 52 – azaz a baltiakat az üzleti világ kevésbé észleli korruptnak, mint a visegrádi országokat, amelyeknek a könyvben egyáltalában nem jut ki ilyen szubjektív és érzelmeiktől fűtött ítélet. A kötetben sajnálatos módon hemzsegek az ehhez hasonló, erősen szubjektív és tényekkel alá nem támasztott érzelmi megnyilvánulások.

13 ■ A szovjet GDP kiszámítása nehéz ügy, különösen a szovjet adatok összehasonlítása a felbomlás utáni időszakokkal. Kurshnir adatai szerint az egy főre jutó szovjet GDP 1983-ban érte el a tetőpontot, azután gyakorlatilag 8 éven át csökkent. Ez nagyjából hasonló lehetett a Szovjetunió fejlettebb, balti államaiban is. Erre a 8 évre jön 1991 után még maximum két év, majd a baltiak, leghamarabb Észtország, viharos növekedésbe kezdtek. Egyértelmű, hogy nem a reformok, hanem az életképtelennek bizonyult és összeomlott szovjet szocialista rendszer okozta a társadalmi veszteségek túlnyomó részét. http://kushnir.org/macroeconomics/gdp/gdp_ussr.html#t1

14 ■ The World Bank, IFC, *Doing Business 2013. Smarter Regulations for Small and Medium-Size Enterprises*. Washington D. C., 2013. <http://www.doingbusiness.org/~media/GIAWB/Doing%20Business/Documents/Annual-Reports/English/DB13-full-report.pdf> Itt Észtország 21., míg Szlovénia 35. az országok rangsorában.

15 ■ Klaus Schwab (ed): *The Global Competitiveness Report. 2013–2014. Full Data Edition*. World Economic Forum, 2013. http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2013-14.pdf. A legutóbbi mérés alapján Észtország – enyhén javítva korábbi pozícióján – a 32. helyen áll 148 ország rangsorában, míg Szlovénia az 56-ról a 62-re csúszott le, egyébként Magyarországot éppen megelőzve.

Chart 1 Real GDP growth 1990-1997

Source: EBRD, *Transition Report Update*, 1998.
Note: Figures for 1997 are estimates.

Forrás: Louise Andersen és Kristian Kjeldsen: The Economic and Financial Development of the Baltic States. *Danmarks Nationalbank. Monetary Review* 3rd Quarter 1998. Közgazdászok között egyetértés mutatkozik abban, hogy az „átalakulási visszaesés” a statisztikában – itt is – mutatottnál jóval alacsonyabb volt. [https://www.nationalbanken.dk/DNUK/Publications.nsf/side/Monetary_Review_3_Quarter_1998/\\$file/NB13.htm](https://www.nationalbanken.dk/DNUK/Publications.nsf/side/Monetary_Review_3_Quarter_1998/$file/NB13.htm)

Erős igyekezetet tapasztalunk ugyanakkor annak megmagyarázására, hogy a baltiak miért tűnnek mégis a legsikeresebbnek a közvélemény szemében. Ennek már-már groteszk példája az, amelyik a volt észt miniszterelnök, Mart Laar propaganda-erőfeszítéseinek tulajdonít aránytalan jelentőséget abban, hogy a nemzetközi közvélemény a balti országokat sikeresnek könyveli el. Pedig nem csupán olyan mutatók alapján jönnek ki a baltiak az élen, vagy egyenrangúként a visegrádi országokkal, mint az imént említett korrupciós index, vagy a szerzők által is említett, az üzleti környezet minőségét mérő Doing Business index,¹⁴ de említhetnénk a World Economic Forum globális versenyképességi indexét is,¹⁵ amely szintén Észtország mutatóit hozza ki a térségben a legjobbaként. Ha az országok GDP-teljesítményét nézzük – amely egy ország gazdasági teljesítményének mégiscsak a legjobb szintetikus mutatója –, szintén a baltiak mutatják a legjobb dinamikát, beleértve – és ez fontos – a kilábalás sebességét is a 2008-cal kezdődő válságból.

Míg az ipar átmentésével a visegrádiak elvileg komoly versenyelőnyt szereztek, a balti országokban a könyv tanúsága szerint az „átalakulási aranykor” idején, egészen a 2008-as nemzetközi válság kitöréséig, a belső fogyasztás volt a gazdasági dinamizmus fő forrása. Ezt annak a banki jelzálog- és fogyasztói hitelezésnek a rohamos kiépülése alapozta meg, amelynek pedig a balti bankok külföldi kézre adása a kilencvenes évek végén teremtette meg az előfeltételeit. Ez a szerkezet azonban kártyavárként omlott össze a válságidőszakban. A balti országokban a jelzálog- és fogyasztói hitelek a folyó fizetési mérleg gazdaságtörténetileg is egészen ritka mértékű deficitjét okozták, ami a válság idejére tarthatatlanná vált. A vígasság

dramába fordult, óriási gazdasági visszaesés következett be. Amikor a kötet szerkesztése lezárult, még nem volt világos, hogy a balti országok ki tudnak-e lábalni a válságból. Nos, igen. Ezekben az országokban a valutatábla jellegű monetáris rendszer csak nagyon korlátozottan teszi lehetővé a magánadósságok költségvetési adóssággá alakítását. Az ehhez elengedhetetlen költségvetési fegyelemhez lényegében végig tartották magukat. Végeredményben a balti országok sikeresen vészelték át a válságot, olyannyira, hogy gazdasági növekedésük eleinte a helyreállítási lehetőségek miatt viharos gyorsasággal, majd lassuló ütemben, de megindult, és a fejlettségi szintjük mára már meghaladja a válság előtti. Éles ellentétben a többi EU-tagországgal, amelyek az eladósodási csapdát nem tudták kikerülni! Ezek között szép számmal vannak olyanok is, például Írország és Spanyolország, amelyekben hasonló tényezők okozták a válságot, de a költségvetés lenyelte a banki eladósodás jelentős részét, így államadósság-válságot okozott. De nemcsak ezek az euróövezeti országok, hanem a kötetben viszonylag sikeresként értékelt visegrádi térség egyik országa – Magyarország – is mély adósságválságba került. Itt elsősorban a költségvetés helyzete okozott válságot, majd a kezdeti sikeres konszolidáció után a rossz gazdaságpolitikai lépések, ha tetszik, a letérés a piacosi útjáról, az eltérés a „neoliberális modell-től”. És – hogy a kötet szerzői életét tovább nehezítsék – a szlovén modell némi késéssel, de ugyancsak mély gazdasági és politikai válságba torkollott.

SZLOVÉNIA ÉS DÉLKELET-EURÓPA

A szerzők „ideális ideáltípusa” a szlovén modell. Sajnos keveset tudunk meg a könyvből a szlovén gazdaság összteljesítményéről – az első fejezetben idézett számok érdekesek, de részlegeseek: nem győznek meg arról, hogy Szlovénia nem csupán nagy gazdasági előnyökkel indult a kilencvenes évek elején, hanem ezt az előnyt meg is tudta tartani a visegrádi, illetve a balti országcsoporttal szemben.

A szlovén sztori a szerzők olvasatában a következő: szemben a neoliberális tanácsadók javaslatával, a szlovénok tudatos stratégiai döntéssel nem próbálták a „családi ezüstöt” mindenáron azonnal értékesíteni. Ez a kilencvenes években előnyös volt. Mivel a többi posztoszocialista ország nagyjából egy időben vitte piacra a nagyvállalatait – köztük a közüzemi cégeket és a bankokat is –, az árak nagyon nyomottak voltak. A szlovén állam képes volt menedzselni ezt a helyzetet, ráadásul a neokorporatista, háromoldalú és valóságos tartalmi egyeztetéseknek köszönhetően a makrogazdasági folyamatokat is kordában tudta tartani. A külföldi tőke a fent említett közüzemi és banki ágazatokba így kevésbé szállt be. A „nomád” tőke is elkerülte a szlovén piacot, részben azért, mert a szakszervezetek ereje a béreket ezekben a nomád ágazatokban magas szinten tartotta. Viszont a statisztikai adatok tanúsága szerint mind a „komplex” ipar-

ágakba, mind a banki ágazatba a későbbiekben nagy mennyiségű tőke áramlott be, méghozzá a kilencvenes évek végkiárusítási hangulatának elmúltával már kedvező árakon és komoly sikerrel. Ezt a modellt más országok nem alkalmazták.

A könyv ötödik fejezete együtt kezeli Szlovéniát, Horvátországot, Romániát és Bulgáriát mint „délkelet-európai” csoportot. Szemben a balti és a visegrádi csoporttal, amelyeket földrajzi ismérveknek kívül a könyv meggyőzőbb érvelése alapján más is összeköt, a délkelet-európai „országcsoportot” semmi nem köti össze azon túl, ami viszont mind a tizenegy országra érvényes – hogy a szocializmusból kerültek ki mintegy két évtizede, és demokratikus kapitalista berendezkedés alakult ki bennük. Ráadásul a földrajzi meghatározás is problematikus – Románia például földrajzilag, de kulturális és megannyi más értelemben is közelebb van Magyarországhoz, mint Szlovéniához.

Ez a csoportosítás másfelől lehetőséget nyújtott egy önmagában is érdekes összehasonlításra: miért nem alakult ki a többi országban a Szlovénia kapcsán leírt neokorporatista berendezkedés? A válasz érdekes, és egy nagyon fontos összefüggésre irányítja rá a figyelmet: az a neokorporatista modell, amely a munka és a tőke között az állam képviselőivel együtt képes az országot a globális fejlődés élvonalában megtartó, háromoldalú érdekegyeztetési folyamat kialakítására, rendkívül hatékony államot és – tegyük hozzá, bár a könyvben ez nem szerepel – vezetési kultúrát feltételez, amelyet a volt szocialista országok túlnyomó többségében illúzió keresni. Ehhez legalábbis előbb el kell érni például a szlovén fejlettségi színvonalat, és akkor is még sok más egyéb feltételnek kellene teljesülnie. Ez Bohle és Greskovits elemzésének (egyik) kardinális pontja, mert a szlovén eset sok kérdést felvet, amelyet ők nem tesznek fel. Az utolsó, összefoglaló, de valójában tágabb kitekintésre is törekvő fejezetben kifejezetten meg is fogalmazódik a FÁK-országok kapcsán, hogy a kisebb állami kapacitású volt szocialista országok számára az egyetlen lehetséges piaci reform a „tisztá” neoliberális reform. Ha ez így van, kérdezhetjük, akkor miért éri ennyi lenéző kritika a balti országok teljesítményét? Nem éppen ebbe a kategóriába tartoznak-e? És éppen azáltal, hogy belevágtak a radikális (itt tiszta neoliberálisnak nevezett) reformokba, jutottak el oda, ahol most tartanak. Még egy fontos megjegyzés a könyv értékeléséhez: amikor a baltiakat csupán a többi sikeres

16 ■ Például: „Egyedülállóan a posztoszocialista világban, Szlovénia megjeleníti a nyugat-európai kisállamok összes jellegzetességét: gazdasági nyitottság, védő és hatékonyságot előmozdító kompenzációs politikák, makrogazdasági stabilitás és meggyökerezett demokratikus és neokorporatista intézmények útján való kormányzás.” 182. old.

17 ■ Noha hozzátenném, hogy közvetlenül a válság előtti években a romániai iparba beáramló tőke nagysága már visegrádi méreteket öltött. A romániai ipar szerkezeti átalakulását különösen rosszul érintette a hirtelen becsapódó válság. Itt is megmutatkozott a kései indulás vesztesége.

országgal összevetve elemzi, nem csupán részrehajló velük szemben, hanem figyelembe sem veszi, milyen mérhetetlenül sikeresebbek a Szovjetunióból kiszakadt összes többi országnál.

A szerzők a szlovén modell geneziséét a délkelet-európai országokkal összehasonlítva írják le. Ezzel a szerkesztési megoldással szemben komoly kétségeim vannak. Az, hogy Szlovéniát szisztematikusan a „délkelet-európai” országcsoportban szerepeltetik, nehezíti gazdasági teljesítményének következetes és alapos, közvetlen összehasonlítását a visegrádiakéval – ezen belül különösen a gazdasági értelemben jobban teljesítő Lengyelországgal és Szlovákiával, amelyek reformjai aránylag több hasonlóságot mutattak az észti és általában balti radikalizmussal. Számomra az összehasonlítás – mind az intézményi evolúciót, mind a gazdasági teljesítményt illetően – sokkal inkább a visegrádi országokkal, illetve a „tisztá” neoliberais modellel, valamint Horvátországgal kapcsolatban lett volna igazán érdekes. Az ötödik fejezet konklúziója – hogy a szlovén állam sokkal erősebb volt, mint a román, a bolgár és a horvát – összehasonlítás *nélkül* is nyilvánvaló, mégis érdekes lett volna, lévén hogy az egész kötetet áthatja a szerzők erős vonzódása a neokorporatista modellhez.¹⁶ Ezért lenne jó a különböző országcsoportok – illetve a neokorporatista modell esetében egy kis ország, Szlovénia – teljesítményének az a fajta mérése, amely nem csupán a nagy iparstatisztikai aggregátumok alapján megkonstruált, nomád-komplex ipari dualitásra épített, „komplex” iparágak teljesítményét, hanem az egész gazdaság teljesítményét méri. Ebből az egyébként nagyon átfogó, sokféle mérőeszközt használó könyvből nem tudunk meg semmit például a GDP, vagy akár a teljes export összehasonlító dinamikájáról.

Románia, Bulgária és Horvátország az eleinte sikertelen átalakulást példázza, de a piacgazdasági és demokratikus átalakulás második szakaszában – az 1997–98-as válságok után – újítani voltak képesek. Bulgária és Románia esetében ez azt jelentette, hogy a neoliberális útra léptek, míg Horvátország inkább a visegrádi „beágyazott neoliberális” út felé fordult. Számomra nagyon meggyőző és elegáns az a fejtegetés, amely szerint Románia és Bulgária – szemben a visegrádi országokkal – azért nem tudta a „türelmes” külföldi tőke számára kialakított ösztönzőket teljes mértékben érvényesíteni, mert ezek az ösztönzők túl gyorsan változtak, s így nem lehetett eléggé alkalmazni őket.¹⁷

Románia és Bulgária kezdeti átalakulása azért is volt kevésbé sikeres, mert az állam mindkét országban egy-egy kicsiny gazdasági csoport foglya volt, amely a szocializmus felbomlásának idején gyorsan nagyon nagy vagyonra tett szert. A helyzet a kilencvenes évek második felének válságai nyomán módosult, és egyfajta egyensúly alakult ki, amelyben az állam lélegzethez jut, kissé kiszabadul az érdekcsoportok szorító öleléséből. Ebben jelentős segítséget

kapott a nemzetközi szervezetektől, amelyek – különösen Bulgáriát – a neoliberális modell felé terelik. A későbbiekben ezt a szerepet egyre inkább az EU veszi át, azáltal, hogy politikai okokból az intézményileg arra még nem érett országokkal belépési tárgyalásokba kezd. Az Európai Bizottság a két ország intézményi reformfolyamatára korábban nem látott módon gyakorolt befolyást.

HORVÁTORSZÁG KÜLÖNÖS: NEM ILLIK A TIPOLOGIÁBA

A román és a bolgár átalakulási folyamat nagyszerű leírása mellett ugyanakkor kétségeim vannak azzal kapcsolatban, hogy a szerzők Horvátországot ebbe az országcsoportba „gyömöszölik be”. Horvátország EU-csatlakozásának késlekedését a háború sokkal inkább magyarázza, mint amit a könyv ennek számájára ír, továbbá az a tény, hogy a „rég” EU-n belüli hatalmi dinamika miatt a balkáni háborúk után hasonló mértékben kellett „igazságot” osztani szerbeknek és horvátoknak. Nem lehet azonban nem észrevenni az óriási minőségi különbséget a horvát, illetve az oly kiválóan elemzett bolgár és román állam működési hatékonysága között. Ez megnyilvánul a gazdaság teljesítményében, a korrupciós mutatók alakulásában és az állam gazdaságpolitikát irányító képességében is. A szerzők említik a horvát gazdaság sajátosságát, a turizmus jelentős szerepét – mintegy adottságként, noha ezt a lehetőséget ki is kellett használni. A délkelet-európai összehasonlításban szereplő Románia és Bulgária is jelentős potenciállal rendelkezik e téren, de óriási különbség mutatkozik az erre irányuló horvát beruházások, illetve Románia és Bulgária lassú infrastrukturális fejlesztése között, annak ellenére, hogy Románia és Bulgária számára – a háborúból alig kilábaló Horvátországtól eltérően – sokmilliárd euro ingyenpénz állt és áll rendelkezésre! A kétségeim dacára nagyon értékesnek találok Horvátország elemzését is, így a háborús nacionalista elit pénzügyi és gazdasági támogatásáról, de az a tétel, hogy mindez lezüllesztette volna a horvát állam működési jellemzőit a román vagy a bolgár szintjére, nagyon ellentmond a mindennapi tapasztalatnak és a közismert mutatóknak is, eltúlozottnak tűnik.

Értem a szerzők azon megállapítását, hogy Horvátország a visegrádiak modellje felé közeledett az elmúlt évtizedben. Nekem inkább a „koravén jóléti állam” kifejezés, mint a „beágyazott neoliberális modell” jutna azért eszembe Horvátországról, és – nem véletlenül – leginkább a magyar adósságcsapdától félténém a horvátokat. Horvátország esetében azért is nehéz a szerzők módszertanát alkalmazni, mert éppen a turizmus az, ami a „holland betegség” mechanizmusával kiszorítja az ipar egy jelentős részét, és Horvátországot egyre inkább a szolgáltató ország státusába nyomja. Ezért is különösen nehéz Horvátországot belepréselni a három ideáltípus bármelyikébe is. De éppen az állam működési sajátosságai, funkci-

onalitásának mértéke alapján emlékeztet a visegrádiakra, míg a szerzők nagyon helyesen és találóan elemzik a horvát hajóipart, amelyet pedig a nacionalizmustól fűtött etatizmus jellemez.

Hozzátehetjük: a horvátok ebben a szlovénokkal rokon jellemzőket mutatnak, amennyiben a jugoszláv örökséget itt a horvátok is mégiscsak pozitívan éltek meg, és nem voltak hajlandók a hajóiparukat külföldi kézbe adni. A kötet ezzel szemben túlhangsúlyozza, hogy a horvát és a szlovén politikai közösség viszonya a jugoszláv örökséghez eltérő: míg a szlovénok értékesnek, továbbviendőnek tartották, a horvátok nem. Ha ez így lett volna, Horvátország hamarabb és karakteresebben mozdul el egy erőteljesebben nyitott magántulajdonosi szerkezet irányába. Egy szisztematikusabb szlovén–horvát összehasonlítás is izgalmas lenne, hiszen mindkét ország Jugoszláviából szakadt ki, annak intézményi örökségeivel. Ezt az összehasonlítást azonban éppen az nehezíti, hogy Horvátország gyakran a „délkelet-európai” „térsg” részeként ábrázolódik, és nem tudjuk meg, a térséget jellemző átlagok mennyire jellemzik. Emellett Horvátországot is a szerzők ellenszenve övezi; ez abban is kifejezésre jut, hogy néhol a szöveg még a maguk közölte adatoknak is ellentmond. Az ország külső „kötelezettségeit” a 6.1-es táblázatra (225. old.) hivatkozva a balti országokéhoz és Szlovéniához hasonló mértékűre teszik. A táblázat ugyanakkor azt mutatja, hogy a horvát külső eladósodás sokkal kisebb, mint a balti országoké, de a magyarnál és... uram bocsá, a szlovénnál is lényegesen alacsonyabb a vizsgált 2007-es évben. A szöveget az sem indokolná, ha a folyó fizetési mérleg adataira értenék a szerzők – ezekben is sokkal jobban álltak a horvátok mind a baltiakkal, mind a bolgár–román délkelet-európai kettősnél.

A VILÁGGAZDASÁGI VÁLSÁG HATÁSAI

A 2008-ban kirobbant világválság hatását régiókra a könyv hatodik fejezete elemzi. Mivel a kötet írása 2011-ben lezárult, nyilvánvaló, hogy a válság hatásának elemzése nem lehet befjezett. Ami a kötet lezárásakor a válság hatásaiból látszott, alkalmat adott a szerzőknek ideológiai meggyőződésük megerősítésére, míg ami azóta történt, éppen fordítva, ezeknek az ideológiai premisszáknak a megkérdőjelezésére csábít.

A szerzők a válság tárgyalásában is elsőként a balti országokat vizsgálják. Bemutatják, hogy az „aranykorban” kialakult, banki jelzálog- és fogyasztói hitelezésen alapuló növekedési buborék a likviditási válságidőszakban hatalmas durranással pukkant ki, amit egy hatalmas méretű „belső leértékelésen” és költségvetési korrekción alapuló kiigazítás követett. Elcsodálkoznak azon, hogy a lakosság a kiigazítást békésen tűrte Észtországban – hozzátehetjük, lényegében Litvániában is –, illetve a tiltakozások a „korrupt elit” tagjait, nem pedig a rendszert támadták Lettországon. Az elemzés sok jó szempontot

tartalmaz, mégis egyoldalúnak tetszik, amiről fentebb már írtam. Hogy van az, hogy egy fejlesztési modell látványos kudarca után a balti országok kormányai ragaszkodtak a modell ideológiai premisszáihoz? – kérdezik a szerzők. Nos, a modell kudarca két évvel a kötet lezárása és egy évvel megjelenése után egyszerűen nem látszik sem abszolút, sem relatív értelemben. Ahogy ez a piacosabb kapitalizmusok válságkezelésénél megszokott, a válság mélyebb volt, mint a „beágyazottabb” országokban, de hamarabb és erőteljesebben lábaltak is ki belőle, mint mások.¹⁸ A neokorporatista mintaország, Szlovénia viszont súlyos gazdasági és politikai válságon megy át napjainkban, miközben a balti országok jelentős konszolidációs és új növekedési szakaszba léptek.

2010–11-ben az elemzőknek nem kellett tudniuk, hogy a kiigazítások – noha példátlanul erős megszorításokat tartalmaztak – csak egy-két évig tartottak. Ezután a balti országok újra növekedésbe kezdtek, és a nemzeti jövedelem szintje lényegében már 2012 körül elérte a válság előtti. Az elemzés azonban enélkül is egyoldalú. Különösen igazságtalan az elit korrupciójának túlhangsúlyozása a baltiakkal, ami egyáltalán nem állja ki a visegrádi összehasonlítás próbáját, ahogy ezt fent említettem. Egészében véve az euróhoz való csatlakozásban is sikeresebbek a baltiakkal, mint a visegrádiak: Észtország mellett mostanra Lettország is felvételt nyert, és ezáltal védettebb helyzetből nézhet szembe a világgazdaság kihívásaival, mint a visegrádi országok többsége. A kötet nem mutatja be, hogy a balti országok a folyó fizetési mérleg válsága idején hogyan voltak képesek a magángazdasági és fogyasztói szféra magánhitelek miatt hatalmasra duzzadt hiányát viszonylagosan a magángazdaságon belül tartani, és így a valutatáblához elengedhetetlen költségvetési egyensúlyt megtartani. Argentínának ez annak idején nem sikerült, a baltiakkal (és a bolgárokkal) most viszont igen. Azt is érdekes lesz egyszer elemezni, milyen hosszú távú gazdaságszerkezeti kiigazításokkal voltak képesek a baltiakkal a külső egyensúlyhiányt drasztikusan szűkíteni a válságmenedzselés során – ha igaz az, hogy a válság előtt gazdasági szerkezetük sokkal gyengébb volt, mint a visegrádi országoké és Szlovéniáé.

A globális válság idején kibontakozó szlovén válságnak tartalmas elemzését kapjuk. A szerzők bemutatják a neokorporatista rendszer dezintegrációját: a

18 ■ Elsősorban Åslund–Dombrovskis: *i. m.* „A megszorítás nem oka, hanem következménye volt a lett nemzeti jövedelem-csökkenésnek. A megszorítás 2009 közepén jött, amikor a jövedelemcsökkenés csaknem teljes egészében végbement” – állítja Åslund egy más helyen, amivel még hangsúlyosabban, mélyebben ellentmond a Bohle és Greskovits könyvében állítottaknak. <http://www.piie.com/blogs/realtime/?p=4011>. 2013. szeptember 26.

19 ■ OECD *Economic Surveys. Slovenia*, Ápril 2013, Párizs, 2013., valamint *The Economist Intelligence Unit. Country Report. Slovenia*, 2nd quarter 2013. A szlovén válság mai napig mélyülő voltát illusztrálja ez a friss tudósítás: <http://www.bbc.co.uk/news/business-24448954>

háromszög mindhárom „szöge” már a válságot megelőző időszakban gyengült. A politikai piacot korábban uraló posztkommunista párt a hatalom éveiben elhasználódott, az új jobboldali kormány megszüntette a munkaadók kötelező kamarai tagságát, és a szakszervezeti részvétel drasztikusan csökkent. A könyv lezárásának időszakában a szlovén válság még nem ért véget – és azóta sem fejeződött be. A kérdések tehát a könyv által legjobbként ábrázolt neokorporatista rendszerrel kapcsolatban nyitva maradnak, és az elhúzódó válság fényében talán még inkább hangsúlyozni kell őket: nem volt-e túl korai Szlovéniában a neokorporatista rendszer? Vagy éppenséggel nem egy letűnt, korszerűtlen ipari struktúra terméke-e, amelyet a szlovén gazdaság modernizálódása és a nemzetközi verseny kihívásai morzsolnak fel? És ha igen, nem tett-e rosszat – a könyv tételével ellentétben – a szlovén gazdaságnak, ideig-óráig tartósítva az elmáradott ipari szerkezetet? Nem adott-e akkora hatalmat a munka képviselőinek kezébe, nemcsak az érdekegyeztetési folyamatban, hanem a vállalatokban a hagyományos szakszervezeti funkciókon túl a tulajdonszerzés révén is, amely a gazdaság versenyképességi veszteségei miatt részben felelős a válságért? Így nem járult-e esetleg maga hozzá ahhoz, hogy a válság Szlovéniában mélyebb, hosszabban tartó, mint a régió országainak többségében? Ha optimisták lennének a válaszok ezekre a kérdésekre, újrafogalmazható-e a szlovén közmegegyezés a változó intézményi és nemzetközi környezetben?

Az, hogy a szlovén modell súlyos gazdasági válságba torkollott, felveti a kérdést, hogy a modell a posztszocialista környezetben gazdasági értelemben versenyképes-e. Ezen belül a szlovén bankrendszer (és különösen a válságig piaci túlerővel rendelkező Nova Ljubljanska Banka) privatizációjának elodázása – amit a kötet dicsér – valójában a jelenlegi elhúzódó válság központi tényezője azáltal, hogy a bank rossz hitelállománya a kvázi-belső hitelezés folytán óriási méretűre duzzadt.¹⁹ A kötet szerzői véleményem szerint általában is alábecsülik a bankrendszer késleltetett privatizációjának problémáját, illetve a korai magánosítás és az erőteljes külföldi banki tőkebevonás előnyeit.

Általában az a kérdés sem eldöntött a szememben, hogy mennyire fontosak, nélkülözhetetlenek a „komplex iparágak” egy XXI. századi európai kis országban. Említettem, hogy a statisztika kínálta aggregált, iparági bontásban csak elnagyolt kép kapható, továbbá, hogy ezek az ágazatok még a visegrádi és szlovén modellben is csak kis hányadát teszik ki az egész gazdaságnak. Amikor a komplex iparágak fontosságáról olvasok, nekem időnként a nehézipar primátusát hirdető marxista szocializmus politikai-gazdaságtan-órái jutnak eszembe – aminek megszervezésében Greskovits Bélával sorstársak vagyunk –, noha azt sem állítanám, hogy ez az elemzési kategória használhatatlan lenne. Csak szerintem a szerzők túlhangsúlyozzák a jelentőségét.

MAGYARORSZÁG IS KILÓG A SORBÓL

A visegrádi országcsoporthoz egyensúlyi problémái lényegesen kisebbek voltak a válság kitörésének pillanatában. A nagy kivétel persze Magyarország. Mi magyarázza, hogy Magyarország „kilóg a sorból”? A szerzők első számú indoka kevésbé tűnik fajsúlyos, hanem inkább marginális oknak: a válság előtti periódusban az MNB indokolatlanul magasan tartotta a kamatokat, ezáltal csökkentette a növekedést, amivel így hozzájárult volna a költségvetési egyensúlyhiányhoz. Sokkal fontosabb azonban az a populizmus („jóléti politikai licitálás”), amely a magyar demokratikus politikai szerkezet kétosztatúságában gyökerezik. Ezt a szerzők említik, de nem kellő hangsúllyal. Szerintem főként az ennek nyomán kialakult erőteljes populizmus az, amiben Magyarország különbözik a többi visegrádi országtól, de a baltiaktól is. Ez a szempont általában sem kap elegendő hangsúlyt a szerzők ideáltipikus modelljében, azon túl, hogy a visegrádi országokat egy jóléti típusú „társadalmi szerződés” jellemzi, szemben a balti nemzeti szerződéssel és a szlovén neokorporatista intézményrendszerrel.

Így aztán a 2010 utáni változások jellemzése is a három ideáltipikus modell körén belül marad, noha Magyarország – 2011-ben, a kötet lezárásakor már nagyon jól láthatóan – kilógott ebből a hármashoz. Igaz ugyan, hogy bevezették az egykulcsos jövedelemadót, és a szociális háló is szűkül, illetve a szociális partnerek közötti egyeztetések újra és még inkább visszaszorultak. Mindez azonban nem lehet elegendő ahhoz, hogy a magyar változásokat neoliberais irányú elmozdulásként értelmezzük. A szerzők itt három ideáltipikus modelljük rabjaivá váltak. A 2010-zel kezdődő magyar változásokkal kapcsolatban már a kötet írásakor is jól láthatónak kellett lennie, hogy nagy horderejűek, és más irányt vesznek, semhogy besorolhatók volnának a neoliberais kategóriába. A banki és közüzemi vállalatok jelentős körét érintő visszaállamosítási törekvés már akkor nyilvánvaló volt, miként a demokratikus és a piaci intézmények korlátozására irányuló igyekezet is. Így válik a kötetben a 2010-es fordulat a magyar kormány „növekvő elhatározottságává, hogy egy radikális neoliberais programot kövessen” (242. old.). Ezzel szemben a valóság az egyre erősödő centralizálás és újraállamosítás, illetve a demokratikus fékek és ellensúlyok mind fokozottabb gyengítése (ez utóbbi veszélyre a szerzők is utalnak). Ez a „modell” – amennyiben kiállja az idő próbáját – természetesen nem fér bele Bohle és Greskovits három ideáltipusának egyikébe sem. Ez nem írható a szerzők által felállított háromosztatú kapitalizmusalternatívák modelljének rovására, mely nem garantálja a demokratikus kapitalizmus hosszú távú fennmaradását egy országban sem – Polányi nyomán éppen arról szól, mennyire nehéz feladat is ez. A szerzők azonban, ha nem akarnának minden országot a három modell valamelyikébe beleprésselni, már 2010–11-ben észrevehették volna, hogy Magyar-

ország a felületes hasonlóságok ellenére sem halad „neoliberális” irányba.

Ma még nem prognosztizálhatók jól a 2010 óta követett magyar út perspektívái. Egyfelől gazdasági értelemben Magyarország mérhetően és jól láthatóan versenyhátrányba került a térségben. Másrészt a rendszer belső politikai elfogadottsága egyelőre nem engedi, hogy rövid távú ellehetetlenülését prognosztizáljuk. A magyar változások olyan irányba haladnak, hogy fel kell tennünk a kérdést: lehet-e olyan tendencia térségünkben, amely kívül esik a három ideáltípuson? A jelenlegi magyar intézményi, gazdaságpolitikai és politikai változásokat szemlélve hamarabb juthat az elemző eszébe a harmincas évek világa, illetve a kötetben nem elemzett, a térségtől keletre eső volt szocialista országok egy része, mint a három ideáltípus bármelyike. Ráadásul gazdasági értelemben bármennyire versenyhátrányt okoz is a 2010 óta kibontakozóban lévő magyar rendszer, bizonyos vonzereje azért lehet, akár a könyvben tárgyalt térségben is. A legnagyobb lengyel ellenzéki párt – amely a közvéleménykutatásokban vezet is – egyértelműen rokonszenvez a magyar változásokkal, és nem nehéz a pozitív érdeklődést a szlovák kormánypárt vezetésében sem észrevenni, noha nagy távolságot tartva a magyar külpolitika kihívó stílusjegyeitől. Lehet, hogy a magyar szándékok oly módon és oly hamar torkollanak zsákutcába, hogy a jelenlegi időszak csupán egyfajta anomáliaként lesz értelmezhető. Ez azonban ma még nem prognosztizálható, így érdemes tovább gondolkodni azon, hogy a három ideáltípusos modell kielégítő módon írja-e le a térségben érvényesülő trendeket.

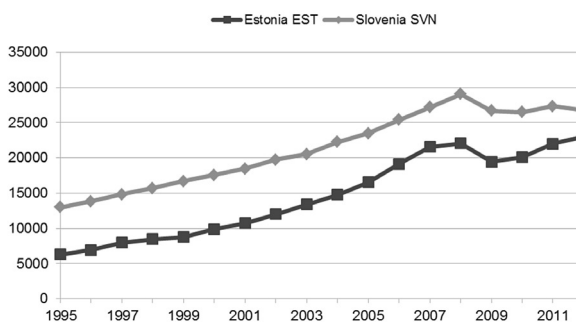
Az összefoglaló fejezet kiemeli azt, hogy a fejlődési utak valóban választottak voltak – nem előre elrendeltek, hanem politikai választások sorozatának eredményei. A szerzők úgy látják, hogy a válság hatására mindhárom kapitalizmusváltoztatban elmozdulás történt a még neoliberálisabb irányba. Ez részben azért érthető a könyv alapján, mert a válság idején a „tisztá neoliberálisnak” tartott rendszerek „sorsa sötét” lett a szerzők szerint. Mitől ennyire elsőprőn vonzó akkor a neoliberális berendezkedés?

Nagyon érdekes és értékes megállapítást tesznek a szerzők: az alacsony állami hatékonysággal működő posztsovjet államok számára lehet, hogy az egyetlen kitörési út a neoliberális. Azt az összefüggést nagyon fontosnak találom, hogy gyenge állami kapacitású országban igen nehéz költséges és nagy adminisztrációs igényű „beágyazott” rendszert fenntartani, és a politikai kultúra adott szintje bizonyosan nem engedi meg a „neokorporatista” finomszabályozott érdekegyeztetési intézményrendszer valamennyire is hatékony működtetését. A térségre vonatkozó rövid kitekintésükben nem említik ugyan, hogy ez ma már nem csupán hipotézis, hiszen Grúzia 2004 óta (!!!) a régió talán legradikálisabb liberális reformkurzusát valósította meg (olyan sikerrel, hogy a fentebb már idézett nemzetközi mutatók mindegyike terén drámai javulást sikerült elérniük). Ugyancsak meglepő

túlzás Moldovát „államtalan” országgént jellemezni. Az ország az elmúlt években az EU-val való társulási szerződés és ezen belül egy „mély és átfogó szabadkereskedelmi egyezmény kapujába érkezett, valamint a vízummentesség belátható közelségbe került polgárai számára”. Mindez természetesen egy viszonylag működőképes, ha nem is hatékony állami gépezetet feltételez.²⁰

A fenti tételből azonban korántsem következik, hogy a fejlettebb államiságú országok számára kívánatos a neokorporatista berendezkedés. Ezt a kötet véleményem szerint nem bizonyítja. Említettem, hogy a balti és Szlovénia összehasonlítása elfogult. Erre néhány további egyszerű illusztráló adat. Noha egyetértek a könyv szerzőivel abban, hogy a nemzeti jövedelem szintje nem elegendő mérőszáma a sikernek, úgy vélem, az átalakulásról szóló átfogó összehasonlító kötet egyszerűen nem teheti meg, hogy ezeket az alapadatokat – amelyek ellentétben állnak tételeikkel – teljességgel figyelmen kívül hagyja. A kilencvenes évek elején Észtország egy főre jutó GDP-je a szlovén érték egynegyede volt. 2012-ben annak háromnegyedére nőtt fel, és a jelenlegi növekedési dinamika is magasabb,²¹ így a különbség további csökkenésére lehet számítani. De a volt munkahelyem, a UNDP által szponzorált és szélesebb fejlődési tendenciákat mutatni hivatott Emberi Fejlődési Index terén is hasonló tendencia látszik, a rés erőteljesen szűkül. Félreértés ne essék: nem a fanatikus „neoliberális” pozíciójából vitatkozom. Csupán annyit állítok, hogy a kötetben felhozott és egyéb, általam ismert tények nem engednek arra következtetni, hogy térségünkben a neokorporatista berendezkedés fejlődési előnyöket mutatott volna. És valószínűleg éppen ezért nem is terjed át más országokra. – Noha a szerzők szempontjából pesszimista tételt, hogy ezzel szemben a neoliberalizmus egyre erősebb hegemoniát élvezne, amit a válság erősít – sem látom igazolva. És nagyon nehéz is volna, ha ez a berendezkedés akkora kudarc lenne, mint amekkorának a szerzők ábrázolják – a tények gyakorta elfogult kezelésével, vagy éppen figyelmen kívül hagyásával.

Észtország és Szlovénia GDP-alakulása

Forrás: World Bank database, accessed September 9, 2013. <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.CD>

Afelől is vannak kétségeim, hogy a fenti állítás úgy is általánosítható, hogy a neoliberális rendszer hosszabb távon alacsonyabb állami kapacitást feltételez, mint az ellentétként tételezett neokorporatista berendezkedés. A kevésbé „megzabolázott” piaci rendszer részben valószínűleg gyorsabb gazdasági növekedést eredményez, másrészt élesebb válságjelenségekre kell számítani – mint ahogy nagyobb sebesség mellett egy autó karambol nélküli úton tartása ügyesebb vezérést igényel, mint kisebb sebesség mellett. Ez az „ügyesség” – ha intézményesült, és nem egy szűk vezetői csapat aktuális ügyességén múlik csupán – szintén állami kapacitás, noha valószínűleg más készségcsomaggal, mint a korporatista, gyakran agyonegyeztetett esetben. Észtország példája természetesen illusztratív ez ügyben.

A polányista megközelítésnek véleményem szerint vannak erősségei, és vannak olyan jelenségek, amelyek nehezen tárgyalhatók a polányista keretben. A kötet nagy értéke az a párhuzam, amelyet Polányi „nagy átalakulása” és a mi régiókban az elmúlt negyedszázadban lezajlott átalakulás között megvon. Számomra vitathatatlan, amit a Polányi-örökségből a könyv átvesz, nevezetesen, hogy a kapitalizmus szerkezetileg instabil, és a lényeg hosszú távon az, hogyan tudja egy ország és a nemzetközi közösség a gazdasági hatékonyság, a szociális béke és relatív igazságosság, valamint egy inkluzív demokrácia értékeit viszonylag jó szinten egyszerre produkálni.

Sok minden más sem magyarázható meg az adott ideáltipikus keretek között. Magyarország egyfajta „paradoxon” marad. Miért teljesít Magyarország ennire rosszul mind gazdasági, mind politikai és egyre inkább szociális értelemben is? Ha eredeti választása viszonylag jó volt – nem az egekbe magasztalt neokorporatista modellt választotta, de nem is a „teljes kudarcot valló” neoliberálist, hanem a jó közép „beágyazott neoliberálist”. Ezen belül miért teljesít mindhárom további ország jól? Biztos-e az, hogy Lengyelország és Szlovákia inkább kerül egy kalapba Magyarországgal, mint a baltiakkal?

Magyarország példája azt is mutatja, hogy a beágyazott neoliberálisnak tételezett modell nem védte meg az országot a populizmus betegségétől, sőt talán éppen hogy súlyosbította a bajt. Ha ehhez hozzátesszük, hogy a visegrádiak közül Szlovákia és Lengyelország is azzal került Magyarország elé, hogy

gazdaságpolitikájuk agresszívakban volt piacos, illetve a költségvetési deficitet nem hagyták bizonyos határon túl elromlani, a kép a „neoliberális” recept tartathatatlanságáról erősen megkérdőjelezhető.

További problémám, hogy az átalakulás sikere szempontjából további fontos tényezőket nem tudok ebben a modellhármásban jól kezelni. Említettem a populizmus mértékét egy fiatal demokráciában. Kornai számára már korábban világos volt, hogy a rendszerátalakulás egyik kritikus ügye az, amit színterint a puháról a kemény költségvetési korlátos rendszerre való áttérés jelent.²² Ezt én a két évtizedes rendszerátalakítás alapján továbbra is messzemenően érvényes szempontnak tartom. Ez ebben az egyébként átfogó rendszertipológia igényével megírt kötetben meg sem jelenik. Miért válik egy ország költségvetési politikája és az akörül folyó politikai csatározás kevésbé vagy inkább populistává? A sok szempont és az ezekhez rendelt mérőszám mellől többnyire ugyancsak hiányzik a jogállamiság (*rule-of-law*) irányába haladás sebessége, mélysége és ezek különbségeinek okai, noha ennek a hosszú távú fejlődés számára fontos ügynek nagy az irodalma.

Összességében az említett fenntartások, kétségek és kérdések ellenére magam nagy élvezettel forgattam a könyvet, és a kelet-közép-európai szocializmus utáni átalakulás iránt érdeklődő társadalomkutatók számára kötelező olvasmánynak tartom. Gyakorló gazdaságpolitikusok számára is bőven tartogat megfontolandó elemzéseket. Azáltal, hogy a kötet oly sok politikai gazdaságtani és egyéb társadalomtudományi elmélet és iskola eredményeit felhasználja az elemzés során, biztosítja, hogy azok a kutatók is, akik járatanabbak a régió ügyeiben, de érdeklődnek a szóban forgó elméletek iránt, nagy érdeklődéssel olvashassák. Az elméleti háttér gazdagsága miatt e kiválóan és olvasmányosan megírt munka nem könnyű olvasmány, de igazi intellektuális csemege. □

20 ■ Lásd az Európai Bizottság Moldovára vonatkozó jelentését, http://ec.europa.eu/world/enp/docs/2013_enp_pack/2013_progress_report_moldova_en.pdf, illetve Nicu Popescu, Ukraine-Moldova race to EU visa-free regime, *euobserver.com*, <http://blogs.euobserver.com/popescu/2011/11/14/ukraine-moldova/>, amelyik elemzi az EU elvárásainak teljesítését a két országban.

21 ■ Az *Economist Intelligence Unit* legfrissebb prognózisa alapján Észtország várható növekedése idén 2,3 százalék. A szlovén gazdaság ezzel szemben 2,5 százalékkal csökken. Ezzel a két ország közötti GDP-különbség mindössze 10 százalékosra zsugorodik.

22 ■ Főként Kornai János: *A hiány*. Kalligram, Pozsony, 2011. és Kornai János: *A szocialista rendszer*. Pesti Kalligram Kft., Bp., 2012.

KASSA FOLYÓJA

SZENDE KATALIN

Granasztói György:

A városi élet keretei a feudális kori

Magyarországon

Kassa társadalma a 16. század derekán

Korall, Budapest, 2012. 416 oldal, 3900 Ft

Beleléphetünk-e kétszer ugyanabba a folyóba? Önkéntelenül is ez a kérdés jutott eszembe, amikor Granasztói György 1975-ben megvédett legendás kandidátusi disszertációjának 2012-ben, a Korall könyvek szép és igényes sorozatában megjelent kiadását kézhez kaptam. A „legendás” jelzőt indokolja, hogy a munka korántsem volt ismeretlen a kora újkori magyar várostörténet kutatói előtt. Évtizedeken keresztül kéziratként idézték az Akadémiai Könyvtárban letétbe helyezett példány alapján – tegyük hozzá, hogy gyakrabban, mint sok, akár ezres példányszámban megjelentetett történeti munkát. Joggal gondolhatjuk tehát, hogy éppen ideje volt hozzáférhetővé tenni ezt a fontos művet. Pozitív értékítéletnek számít az is, hogy a kötet kiadását a magyar társadalomtörténet-írás megújítását célul kitűző, dinamikus és fiatalos szellemű, új kérdésfelvetésekre és módszerekre érzékeny folyóirat, a *Korall* vállalta, frissen indított *Társadalomtörténeti monográfiák* című sorozatában. Valóban, Granasztói monográfiája manapság is legalább annyi izgalmas módszertani kérdést vet fel, mint megírásakor, vagy a kandidátusi védést követően megjelentetett szak- és vitacikkek kapcsán¹ – ezek a kérdések azonban nem feltétlenül vagy csak részben azonosak a negyven évvel ezelőtiekkel.

Granasztói György városok iránti érdeklődése minden bizonnyal családi gyökerekből táplálkozik: édesapja, a jeles urbanista-építész Granasztói Pál (1908–1985) a komplex, történeti szempontokat is érvényesítő városszemlélet és várostervezés úttörője volt. Fia a városok szerkezetét és az ott élő lakosságot ugyanígy, a teljesség igényével mutatja be. Fő kutatási terepe a XVI–XVII. századi Brassó, Kassa, Nagyszombat és Sopron, de általános tanulmányokat is közreadott német, francia és magyar nyelven a dunai térség és Magyarország urbanizációjáról az 1500 és 1800 közti időszakban. A nagyközönség elsősorban *A középkori magyar város* című kötetét ismerheti, mely 1980-ban, a História Könyvtár című ismeretterjesztő sorozatban jelent meg.² Tudománypolitikai szempontból talán legfontosabb tevékenysége a magyar-

francia együttműködésen alapuló Atelier Európai Társadalomtudományok és Historiográfia Tanszék létrehozása volt az ELTE BTK Történeti Intézetének keretén belül, amiért 2009-ben a Francia Köztársaság Becsületrendjét is átvehette.

Az 1989-es rendszerváltás után történeti munkásságát egy időre háttérbe szorították a diplomáciai megbízások: 1990 és 1994 között brüsszeli és luxemburgi nagykövet volt. Az 1990-es évek végén azonban ismét történeti munkákkal jelentkezik: az alább bemutatandó munkához hasonlóan demográfiai súlypontú, de annál hosszabb távú folyamatokat vizsgáló habilitációval, valamint a kora újkori Nagyszombat tér- és társadalomtörténetét elemző, a kandidátusi értekezésnél kisebb terjedelmű kötettel. Ez utóbbi akadémiai doktori értekezésnek készült, nyomtatott változata 2004-ben jelent meg. Témája, kronológiai keretei és forrásai sokban rokoníthatók a Kassával foglalkozó monográfiával, a feldolgozásban és a kötet vizuális megjelenésében viszont sokkal nagyobb szerepet kap a folyamatok térbeli, térképi ábrázolása. Granasztói jelenleg ismét aktív közéleti tevékenységet folytat: a Professzorok Batthyány Körének tagja, a Magyar Corvin-lánc Iroda vezetője, a Magyarország címerének és zászlajának használatáról, valamint állami kitüntetéseiről szóló törvény végrehajtásával kapcsolatos, továbbá egyéb, a kultúra és a művelődés szakterületeit érintő eseti feladatok ellátásáért felelős miniszterelnöki főtanácsadó.

Megírásának idején a jelen kötet alapjául szolgáló kandidátusi disszertáció kétségtelenül igen frissnek és formabontónak számított a történeti és várostörténeti kutatásban, sőt sok tekin-

1 ■ Granasztói György: A történész és a mérés – egy modell korlátai. *Történelmi Szemle*, 21 (1978), 315–324. old.; Benda Gyula: Kvantifikáció és történelem (Hozzászólás Granasztói György „A történész és a mérés – egy modell korlátai” című írásához). *Történelmi Szemle*, 22 (1979), 105–108. old.

2 ■ Teljes publikációs listáját (2007-ig) lásd: <http://atelier.org.hu/hu/atelier/alapito/publikacios-lista.html>

3 ■ Granasztói György: Kassa társadalma (1549–1557) a korrespondencia-elemzés tükrében. *Századok*, 114 (1980), 615–660. old.; uő: A polgári család a középkor végi Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 25 (1982), 605–664. old.; uő: The Hungarian Bourgeois Family in the Late Middle Ages. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 30 (1984), 257–320. old.; uő: *Bürgerliche Familienorganisation in Ungarn am Ende des Mittelalters*. *Etudes Historiques Hongroises*. Bp., 1985. 1. k. 324–334. old.

tetben meg is előzte korát. Könyve ugyanis a manapság oly divatos – közvetlenül vagy közvetve a jelenkori problémákra reflektáló – krízisközpontú történetírás előzményének is felfogható. Egy rövidebb távú, az 1530-as évek elejétől az 1550-es évek közepéig terjedő, a Szapolyai- és Habsburg-párti uralomváltásokkal és a hozzájuk kapcsolódó ki- és betelepítésekkel jellemezhető városi válságperiódust helyez el a hódoltság első évszázadának tágabb keretei között, a magyarországi városfejlődés hanyatló időszakaként elkönyvelt késő középkori, kora újkori időszakban.

A kötet fő témája a XVI. századi Kassa, a keleti Felvidék gazdasági és katonai központja társadalmának és gazdaságának bemutatása. A szerző elhatárolja magát a millennium idején szárbaszökkent helytörténeti városmonográfiák műfajától, amelynek megújítása szintén az 1960–70-es években került napirendre, és többek között Budapest történetének ötkötetes, 1973-ban megjelent feldolgozását, valamint Debrecen, Miskolc és Szeged jóval lassabban elkészült monográfiáisorozatait eredményezte. Granasztói ugyanakkor nem törekszik valamilyen társadalmi vagy gazdasági fejlődésméleti koncepció igazolására sem, hanem hangsúlyozottan „a források kínálta lehetőségekből kiindulva” mutatja be Kassa falakkal körülvett belvárosának társadalmát. A forrásközpontúság természetesen az 1970-es években sem számított kivételesnek, amikor egyaránt szolgálhatta a tényfeltárást, a túlzott ideológiai meghatározottság elkerülését vagy az elméleti-historiográfiai kérdésektől való távolságtartást.

Az újdonság Granasztóinál nem is a forrásokra összpontosításban, hanem kiválasztásukban és feldolgozásuk módjában volt. Fő forrásait ugyanis olyan jegyzékek jelentik, amelyekben a városi igazgatás a háztartások (kivételes esetben minden egyes tagjuk) bizonyos szempontú összeírását készítette el. Az összeírók célja elsősorban a lakosság gazdasági és katonai teherviselő képességének feltérképezése volt: a fizetendő adót, a házaknál található gabona- és borkészletek nagyságát, valamint a fegyverképes férfiak, a nők, a gyermekek és a cselédek számát sorolták fel meghatározott, a lakosság topográfiai elhelyezkedését

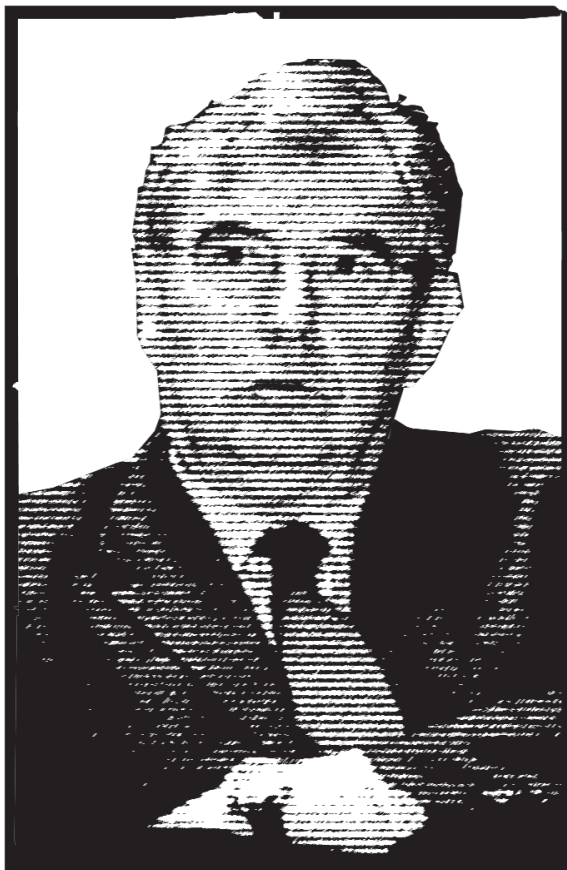
követő rend szerint. Míg a háztartásonként felvett adójegyzékek a városi forrásanyag megszokott, gyakran felhasznált elemei, a modern népszámlálásokkal rokonítható személyenkénti összeírások ebből a korai időszakból, az 1540–50-es évekből nagyon ritkák, s éppen ezért igen becsesek. A szerző figyelmét éppen ezek a kivételes források irányíthatták Kassa XVI. század közepi társadalomtörténetére. Segítségükkel ugyanis olyan módszereket lehetett a kora újkori

Magyarországgal kapcsolatban igénybe venni, amelyek az 1970-es évek elején nemzetközi viszonylatban is a legmodernebbnek számítottak. Ezekre az alábbiakban még visszatérek.

Az így feldolgozott források és sok más, Kassa város levéltárában található dokumentum (végrendeletek, hagyatéki leltárak, peres iratok) alapján átfogó, de témaválasztásában bevallottan szubjektív képet kapunk Kassa társadalmáról. Terjedelmüket és kidolgozottságukat tekintve is a lélekszámról, a népmozgásokra (ki- és betelepülésre), valamint a háztartások szerkezetére vonatkozó fejezetek a leghangsúlyosabbak, ezek tartalmazzák a legtöbb újdonságot. Nem véletlen, hogy ezek alapján jelentek meg a szerzőnek az 1980-as évek elején a polgári család mibenlétével foglalkozó, mindmáig inspiráló tanulmányai történeti szakfolyóiratokban (*Századok, Történelmi*

Szemle, illetve német és angol fordításban is). A teljes kötet megjelentetéséig ezek voltak a disszertáció egyedül publikált részei.³ Tetten érhető bennük Granasztói érzékenysége a megírás idején legfontosabbnak tekinthető történeti demográfiai kérdések iránt – sőt ezek a kérdések nemzetközi kutatócsoportok, például a *Cambridge Group for the History of Population and Social Structure* munkája révén.

A polgári élet keretei Kassán a 16. században című nagyobb egység fejezeteinek témaválasztása, kérdésfelvetése szorosabban kapcsolódik a hazai várostörténet-írás hagyományaihoz, a korszak meghatározó történészegyeniségeinek kérdései, módszerei is jobban jelen vannak bennük. *A kereskedelem és irányváltásai* című fejezet elsősorban Pach Zsigmond Pál munkásságára reflektál.⁴ Itt olvasható többek között az az érdekes felvetés, hogy „ha vízi út mellett feküdt

volna, Kassát mozgalmas kikötővárosként íránk le, amelynek partján a hajókból kisebb szállítóeszközökre rakták át az árut” (147. old.). *Az egyoldalú városi termelés* Szűcs Jenő *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon* című monográfiájának⁵ megközelítését alkalmazza a kassai forrásanyagra, *Az autokrata polgári társadalom* egyes részeihez Kubinyi András családi kapcsolatokra vonatkozó kutatásai mutattak irányt.⁶ A két nagy egység között helyezkedik el *A kassai társadalom tagozódása* címet viselő rész, amely sajátos módon ötvözi Granasztói demográfiai érdeklődését a második világháború utáni közép-európai várostörténet meghatározó témájával, a foglalkozási, elsősorban a kézműves rétegek családi és vagyoni helyzetének kvantitatív-leíró vizsgálatával. A végkövetkeztetést már címében – *A polgári élet változatlan keretei* – is összegzi az utolsó fejezet, amely a több válságos évtized során a jelentős népességcsere és elmagyarosodás ellenére is azonos minták szerint felépülő, a gyermekek számát tudatosan alacsony szinten tartó, önző és regionális keretei közé egyre merevebben bezárkózó társadalom képével zárja az áttekintést.

Egy disszertáció kiadásakor komoly dilemmát jelent a megjelentetés módja, a bírálóbizottság helyett a szélesebb olvasóközönség igényeinek felmérése. Ha a megjelentetésre csak évek (jelen esetben évtizedek) múltán kerül sor, ez a kérdés kibővül a frissítés, az újabb irodalom naprakész feldolgozásának igényével. A jelen esetben a szerző és a kötetet gondozó, Granasztóinál egy generációval fiatalabb (azaz nagyjából az eredeti munka megírása idején született) két történész, H. Németh István és Sasfi Csaba (valamint a közreadásban szintén aktív szerepet vállaló Czoch Gábor) mellett döntött, hogy a disszertációt változatlan formában jelentetik meg. „Ezért rövid mérlegelés után, a jelen kiadás elkészítéséhez nem vettem figyelembe azokat a publikációkat, amelyek a kézirat elkészülése óta láttak napvilágot Kassa történetéről” – olvashatjuk az *Előszóban*. A döntés némileg meglepő, hiszen éppen H. Németh és Czoch tette a legtöbbet az elmúlt, mintegy másfél évtizedben Kassa XVI–XIX. századi társadalmának és gazdaságának minél alaposabb megismeréséért.⁷ Mellettük említenünk kell J. Újváry Zsuzsanna, vagy a nemzetközileg is ismert, az 1980-as években rangos folyóiratokban publikáló, 2011-ben elhunyt Ondrej Halaga kassai levéltáros nevét.⁸ A kézművesség történetéről Milena Ostrolucká magyar nyelven is elérhető tanulmányait említhetjük.⁹ A fiatal generációból fontos kutatást végzett a moldáviai (!) születésű Iulia Caproș, aki a kassai egyetemjárók 1376 és 1660 közötti, teljességre törekvő prozopográfiai adatbázisát állította össze és elemezte angol nyelvű disszertációjában.¹⁰ A családszerkezetre vonatkozóan Csukovits Enikő a római Szentlélek Társulat anyakönyve, a jelen sorok írója pedig Sopron, Pozsony

és Eperjes végrendeleti anyagának elemzése alapján tárgyalja a gyermekszám, az újracházasodások, illetve a régióként eltérő örökösödési szokások kérdéskörét.¹¹

Mindezekről a munkákról szorosan véve elmondható, hogy nem pontosan a Granasztói által feldolgozott forrásanyagot használták, nem pontosan ugyanazokat a kérdéseket tették fel. Tágabb kontextusban azonban mindenképpen sokat árnyalnak a szerző által bemutatott képen, vagy éppen bizonyos vonásait érthetőbbé teszik. Sok új részletet tudunk meg belőlük például a két fő „nem polgári” városlakó elem, a nemesség és a katonaság városban betöltött szerepéről, az általuk okozott problémákról, Kassa mint erődváros különleges helyzetéről. Figyelmet érdemel a regionális és királyi városspolitika hatása (és ellenhatása): hogyan próbálta Kassa csökkenő gazdasági jelentősége ellenére is fenntartani irányító szerepét a keleti Felvidéken a felső-magyarországi városszövetség (a Pentapolis) vezető városaként? Hogyan hatott Kassa gazdaságára a kiváltságokkal operáló „középkorias” uralkodói politika, és hogyan változott ez meg a tizenöt éves háború (1591–1606) után? Nem lett volna haszontalan legalább egy epilogus keretében reflektálni mindezekre az újabb eredményekre.

4 ■ Pach Zsigmond Pál: *Die ungarische Agrarentwicklung im XVI–XVIII. Jahrhundert: Abbiegung vom westeuropäischen Entwicklungsgang*. Akadémiai, Bp., 1964.; uő: A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV–XVII. századi áthelyeződésének kérdéséhez. *Századok*, 102 (1968), 863–896. old.

5 ■ Szűcs Jenő: *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon*. Művelt Nép, Bp., 1955.

6 ■ Kubinyi András: Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban. *Levéltári Közlemények*, 37 (1966), 227–291. old. Újra kiadva: uő: *Tanulmányok Budapest középkori történetéről*. I–II. Szerk. Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest Főváros Levéltára, Bp., 2009. II. 113–184. old.

7 ■ Többek között: H. Németh István: *Várospolitikai és gazdaságpolitika. A felső-magyarországi városszövetség*. Gondolat, Bp., 2004. uő: *Kassa szabad királyi város archontológiája. Bírak, külső és belső tanács (1500–1700)*. MOL, Bp., 2006. (Fons könyvek, 3.); uő: A vezetés dinamikája. A kassai városvezető elit általános jellemzői (16–17. század). In: *A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére*. Szerk. H. Németh István – Szívós Erika – Tóth Árpád. MOL, Bp., 2011. 311–322. old.; Czoch Gábor: „A városok szíverei...” *Tanulmányok Kassáról és a reformkori városokról*. Kalligram, Pozsony, 2009.; uő: A nemzetiségi megoszlás kérdései és társadalmi dimenziói Kassán az 1850/51-es összeírás alapján. In: Czoch Gábor – Klement Judit – Sonkoly Gábor (szerk.): *Az Atelier-Iskola. Tanulmányok Granasztói György tiszteletére*. Atelier, Bp., 2008. 141–156. old.

8 ■ J. Újváry Zsuzsanna: Kassa város polgársága a 16. század végén és a 17. század első felében. *Történelmi Szemle*, 22 (1979), 577–591. old.; uő: Kassa polgárságának etnikai-politikai változásai a 16. század közepétől a 17. század első harmadáig. In: *A magyar polgári átalakulás kérdései. Tanulmányok Szabad György 60. születésnapjára*. Bp., ELTE Bölcsészettudományi Kara, 1984. 9–37. old.; Ondrej R. Halaga: *Košice-Balt. Výroba a obchod v styku východoslovenských miest s Pruskom (1275–1526)*. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo, 1975.; uő: Verbindungen ostslowakischer Städte mit dem europäischen Markt über Polen und die Ostsee und die Pacta Mutua Kaschau-Krakau. In: *Hansische Stadtgeschichte – Brandenburgische Landesgeschichte. Eckhardt Müller-Mertens zum 65. Geburtstag*. Hg. Evamaria Engel et al., Weimar, Böhlau, 1989. 132–143. old.

9 ■ Milena Ostrolucká: *Die Beziehungen zwischen der Stadt und den Zünften im 16. und 17. Jahrhundert in Košice (Kaschau)*.

Vannak a kötetnek más elemei is, amelyek igen erősen magukon viselik keletkezésük idejének szóhasználatát, gondolkodásmódját, amelyeket egy ma író szerző valószínűleg másképp közelítene meg. Kezdjük rögtön a címmel: *A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon* egy erősen vitatott korszakelnevezést örökít át a 21. századra. Egyre többen bánnak óvatosan ezzel a kifejezéssel, amióta általános használatának jogosságát a medievisztikában a brit történettársadalom doyenje, Susan Reynolds 1994-ben megjelent monográfiája¹² kétségbe vonta. A magyar gyakorlatban tovább bonyolítja a helyzetet a levéltárügyben, a levéltári leltárakban, fondjegyzékekben elterjedt szóhasználat, amely „feudális kor” néven tartja nyilván a teljes 1848 előtt keletkezett iratanyagot. Egy történeti monográfia címében azonban ez nem indokolja a terminus szerepeltetését.

Dilemmát okozhat a mai olvasó számára a kötet viszonya a térbeliséghez is. A szerző sok helyen és sokféle formában hangsúlyozza a topográfiának, a városiak és otthonaik elhelyezkedésének fontosságát, társadalmi rangjelző szerepét. E tekintetben is úttörő munkát végzett a kora újkor társadalomtörténetének vizsgálatában, ismét csak azelőtt, hogy a „térbeli fordulat” (*spatial turn*) teret hódított volna a történeti kutatásban.

A sokoldalú kvantitatív vizsgálatok eredményeit azonban csak táblázatok és leírások tárják az olvasók elé, vizuális anyagok szinte egyáltalán nem. A szerkesztők által a kiadáshoz készített térképvázlat – egy különben üresen maradó oldalra (180. old.) betörölve – nem illeszkedik szervesen a kötet mondanivalójához; még az elemzésekben fontos szerepet betöltő négy belvárosi negyed határai sincsenek feltüntetve rajta. Ugyanígy hiányoznak a hivatkozott kataszteri térképek, házalaprajzok, vagy éppen a Kassa változó piackörzetét bemutató, a Kassát a külvilággal összekötő kereskedelmi útvonalakat ábrázoló térképek. Ez azért is feltűnő, mert Granasztói 2004-ben megjelent újabb monográfiájában, *A barokk győzelme Nagyszombatban* című izgalmas könyvben (alcíme: *Tér és társadalom*) egy sor szép, áttekinthető térkép segíti az olvasást.

A legtöbb és legnehezebben megválaszolható kérdést mégis a módszertan mai álláspontunk szerinti újragondolása, időszerűsége vagy éppen túlhaladott volta veti fel. A forrásokat bemutató 2. fejezet *Összefüggően feldolgozott statisztikai források* alcímmel foglalja össze a fentebb már röviden bemutatott összeírások ismertetését. Ez feltétlenül a történész megközelítést tükrözi: keletkezésük idejében ezek a források – statisztika nem lévén – fiskális, igazgatási, katonai célt töltöttek be. Részletességük, adatgazdagságuk miatt azonban valóban alkalmasak arra, hogy a modern statisztika eljárásainak alkalmazásával a kvantitatív történetírás szolgálatába állítsuk őket.

Napjainkra a kvantifikáció technikai háttérben, eszköztárában igen messze jutott attól, ahol az 1970-es években, a kötetben bemutatott lyukkártyarendszer (47–52. old.) korában járt – de vajon változott-e a célja? Miért és hogyan alkalmazott és alkalmaz a történeti kutatás számokat és a számok értelmezését segítő matematikai módszereket? A negyven évvel ezelőtti fellendülést részben a gazdaság- és társadalomtörténet újabb térhódítása, részben a műveletek elvégzéséhez szükséges technikai eszközök kifejlesztése és hozzáférhetővé válása – de leginkább a két jelenség egyidejűsége – okozta. Nem véletlen, hogy ekkorra keltezhető a kliometria (*cliometrics*) kifejezés megszületése is.¹³ Granasztói – több más fiatal vagy középgenerációs történésszel, így Fügedi Erikkal¹⁴ és Benda Gyulával¹⁵ együtt, bár sokszor egymással vitázva – ebben is úttörőnek bizonyult. Érdekes, hogy Magyarországon éppen azon korszakok kutatói tanúsítottak igen korán érdeklődést az új irányzat iránt, amelyekből a legnehezebb számszerűen értékelhető, „statisztikai” forrásokat találni. Ezért is kár, hogy a kötet nem „a maga idejében”, azaz megírása után rögtön látott napvilágot.

A matematikai módszerek alkalmazása – bár sok volt a kritikus hang is – gyorsan felfutott a történettudományban, illetve a történeti érdeklődésű közgazdászok körében. A *New Economic History* irányzata az 1970–80-as években, elsősorban az angolszász kuta-

In: III. Internationales Handwerksgeschichtliches Symposium. Band 2., Ung. Akad. der Wiss. Veszprémer Akad. Kommission, Veszprém, 1987. 18–24. old.; Vö. Dóka Klára: Céhiratok Kassa város levéltárában. *Levéltári Szemle*, 58 (2008), 1. szám, 7–17. old.

10 ■ Iulia Caproș: *Students from Košice at Foreign Universities before and during the Reformation Period in the Town*. Solivagus Verlag, Kiel, 2013. (Eredetileg PhD-disszertáció, CEU, Bp., 2010. A disszertációt, ismerteti: H. Németh István, in: *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv*, 5 (2010), 429–431. old.

11 ■ Csukovits Enikő: Családi viszonyok a középkor végi Magyarországon. In: Piti Ferenc – Szabados György (szerk.): *Magyaroknak eleiről. Ünnepi tanulmányok a hatvanesztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szeged, 2000. 107–125. old.; Szende Katalin: *Отthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen*. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2004.; uő: *Gyermekek, testvérek, házastársak. Családi viszonyok és örökösödési szokások Eperjesen a középkori végrendeletek tükrében*. *Történelmi Szemle*, 46 (2004), 113–140. old.

12 ■ Susan Reynolds: *Fiefs and Vassals. The Medieval Evidence Reinterpreted*. Clarendon, Oxford, 1994.

13 ■ Scott M. Eddie: *Ami „köztudott”, az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába*. Csokonai, Debrecen, 1996.

14 ■ Fügedi Erik: Középkori várostörténetünk statisztikai forrásai. *Történeti Statisztikai Közlemények*, 1 (1957–58), 1. szám, 16–85. old.; 2. 33–46. old.; uő: Pour une analyse démographique de la Hongrie médiévale. *Annales*, 24 (1969), 1299–1312. old.; uő: Steuerlisten, Vermögen und soziale Gruppen in mittelalterlichen Städten. In: Ingrid Batori (Hg.): *Städtische Gesellschaft und Reformation*. Kleine Schriften 2. Stuttgart, 1980. 58–96. old.

15 ■ Benda Gyula: *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez, 1767–1867*. Számok és történelem 1. Statisztikai, Bp., 1973.; uő: *New Economic History*. In: *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 1. Szerk. Dányi Dezső. KSH-MOL, Bp., 1975. 261–276. old.

16 ■ Összefoglalóan magyarul: Kövér György: A gazdaságtörténet-írás újabb útjai. In: Bódy Zsombor – Ó. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Osiris, Bp., 2003. 280–301. old.

tásban egy időre szinte egyeduralkodóvá vált.¹⁶ E munka leglátványosabb elismerése, némi fáziskéséssel, a Robert W. Fogelnek és Douglass C. Northnak, az irányzat két „atyamesterének” 1993-ban odaítélt közgazdasági Nobel-díj volt, „a gazdaságtörténeti kutatás megújításáért gazdaságelméleti és kvantitatív módszerek alkalmazásával”.

A történetírás utóbbi évtizedekben bekövetkezett fordulatait természetesen nem hagyták érintetlenül sem a gazdaságtörténetet, sem a számszerű megközelítések történeti alkalmazását.¹⁷ A számos kritikai észrevétel és megújítási törekvés mellett az egyik legérdekesebb új fejlemény az, hogy a kvantifikáció módszere, megközelítési módja elvált korábbi tárgyától. A kezdeti évtizedekben – természetes módon – elsősorban a történeti kutatásnak amúgy is numerikus adatokkal dolgozó ágaiban, a gazdaságtörténetben, azon belül is kiemelten az árak és bérek történetében, továbbá a történeti demográfiában hódított teret az adatok számítógépes feldolgozása és kiértékelése. Legújabbban viszont például a *quantitative narrative analysis* irányzata elbeszélő szövegek elemzésében igyekszik hasznosítani matematikai módszereket, és kapcsolathálók vizsgálatával von le társadalomtörténeti következtetéseket.¹⁸

Szinte lehetetlen megjósolni, hogy mindezek a folyamatok hova vezetnek, vagy hogy milyen újabb fordulatok várhatók az elkövetkező években a történettudományban. A tét jóval nagyobb, mint pusztán a források, az adatok értelmezési tartományának és elemzésük lehetőségeinek kiterjesztése. Megváltoztatják – megváltoztathatják-e – az egyre fejlettebb technikai eszközök és módszerek a történetírás kvalitatív, elbeszélő jellegét? Végso soron a történettudomány sokszor kétségbe vont vagy tévesen megkövetelt egzakttsága, „tudományossága”, az „egzakt” természet- vagy műszaki tudományokkal szembeni versenyképessége forog kockán. Ezt a vitát gyakran a történettudományon kívüli tudománypolitikai tényezők gerjesztik, mint például a szintén kvantifikált, impakt faktorról, citációs indexszel dolgozó tudományértékelési és -finanszírozási rendszer.

Messzire jutottunk Kassától – de talán nem indokolatlanul. Mindezek az új folyamatok, megközelítések szervesen egymásra épülve követték Granasztói disszertációjának megírását. Ha frissen megjelenik, és termékeny vitákat generál, vagy ha a fent említett esetleges epilógus ezekre a kérdésekre is kitér, hozzátartozhattak volna recepciójának történetéhez. Jó lett volna megtudni a szerző véleményét minderről, és sajnálatos, hogy nem élt a reflexióra kínálókozó lehetőséggel. A kötet tudománytörténeti jelentősége persze így is vitathatatlan, és az újabb történész-nemzedékek számára is olvasásra érdemes. (Talán célszerű lett volna a címnyelven a nyomtatás időpontját jelző 2012-es dátum mellett a megírását dokumentáló 1975-ös évszámot is feltüntetni.) Vele együtt kell azonban olvasni az azóta megjelent Kassa-történeti és tudományelméleti munkákat is.

A folyóba pedig – legyen az a Hernád, a Tisza, a Duna, vagy akár a Szajna vagy a Temze – időről időre igenis bele kell lépni, és felfrissülni az áramlásban. □

17 ■ Kövér György: Fordulat, forradalom után? A magyar gazdaságtörténet-írás a nemzetközi trendek tükrében. *Századok*, 147 (2013), 189–204. old.

18 ■ Roberto Franzosi: *From Words to Numbers: Narrative, Data, and Social Science*. Cambridge University Press, Cambridge, 2004.; uő: *Quantitative Narrative Analysis (Quantitative Applications in the Social Sciences)*. Sage, Beverly Hills, 2010.